

Ln-81

Lm
594

200 9

Shay

Shay

571

01 JAN 2009

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ
ՍՏԱՆԻՍԼԱՎԱՆԻ
ԿՈՄԻՏԵ

№ 571

Ք Ո Ռ - Ե Ղ Ի Կ

Ղ Ի Գ

Շիրակեցիների կեանքից (1840-ական թ.):

ՀԿ

Թ Ի Ֆ Լ Ի 2

Տպարան Մովսես Վարդանեանցի
Тип. М. Вартанянца, Вельямин. ул. д. № 7.

1898

8 3 1 7 2 0

Р 4 Р 9 - 0 0 3

Р 4 9

Дозв. Цензурою. 22 Ноября 1897 года, г. Тифлисъ.

592

(3362 84)
594-2009

Ք Ո Ռ - Ե Ղ Ի Կ

Ղ Ի Պ

Շիրակեցիների կենսության (1840-ական թ.)։

Ա.

— Տճ, շան ցնդնած, կը զարկեմ մէկ աչքդ էլ ես կը բռնացնեմ, Աստծու լսից կը զրկեմ, ասաց գիւղից դուրս գնացող հովիւին մղդսի Կիւրեղը, աչքերը կատաղութիւնից հռած։ Հովիւը, որ նրան անվերջ հեգնական շարժումներով էր պատասխանել, դարձեալ ուսերը թօթւեց և նախրի ետևից մահակը բարձրացնելով՝ կանչեց—Հն, հն, հն...

Մղդսի Կիւրեղը աւելի կոտրած՝ կրկին բռնաց չորանի ետևից.

— Մէկ էլ դու Գալօ քէհենց դռնից անցիր, տես ոտքդ կը կոտրեմ, թէ չէ։

— Զը՛րթ, պատասխանեց ետ դառնալով չորանը, որով բոլորովին կատաղեցրեց ալիոր մղդսուն, որ առանց ամաչելու կռացաւ, մի քար առաւ ու չպրտեց չորանի

եռակից ասելով—այ ոչ ու փուչ, կեցիր, հալբաթ հախ ու-
զելու կը գաս, թէ քոս գրոշ ստանաս՝ դու իմ մեռելս լա-
ցուր: Հոսիւն արդէն վտակն անցել, բաւական հեռացել
էր. քարը ոչ միայն չհասաւ, այլ հայհոյանքներն անգամ
բոլորովին անխելի մնացին: Գլուխը շարժելով դարձաւ
դէպի տուն մղդսին.

— Տօ, աշխարհը քար ու քանդ եղաւ, կարգն ու
օրէնքը վերցաւ, թիզ ու կէս լակոտին էլ չենք կրնալ զըս-
պել: Ո՞րտեղ գտնեմ Ահմադ փաշան, որն անօրէն տե-
ղովը հասկացաւ սրա ոչ ու փուչ հօրն ու կախել տւեց...
Պախաղանն ու ջալաթն (գլուխ կարող-դահիճ) էլ վերցաւ
աշխարհից: Ո՛չ մենծի պատիւ մնաց, ոչ պատիկի. ոչ համ-
փա, ոչ չորան, ոչ մորսի, ոչ քէհա, ոչ տէրտէր, քուլլի
հաւասարւեցին պրծան: Գող Պապիկի տղան իմ որդուս
դէմ մէջդան գայ ու Գալօ քէհի աղջկայ վրայ աչք տնկէ:
Քաղցած փորը զկրտում է, չոտ արխալուղի մէջ դողում է,
կեանքը անցուցել է ուրիշի դրանը ծառայելով, փորը կը-
տացուցել է սրա-նրա սեղանի փշրանքով: մէրը հալխի
բանն անելով չորցել է. մի բլբլած տուն ունի, որ մեր
հաւի բնիցն էլ սլտիկ է, եկի է տաք է գցում մղդսի Սիւ-
րեղի որդու հետ: Տօ, մարդու շնորհք էլ է ունենայ, էլի
գլուխը քարը, թիզ ու կէս բոյ ունի, կաշու վրայից սակր-
ները մէկ մէկ կարելի է համբել, ռանգը արաբից չի ջոկ-
ւիլ, քսան տարին անցուցել է դեռ երեսին տղամարդու
շնորհք չըկայ՝ քեօսայ: Աչքի մէկը Զքէի տղերքը զարկին
փշացուցին, (վարդ բուսնի դրան կուրացնող ձեռքերի
վրայ), երեսի չէչերի մէջ բուռն լաբլաբու գցես, ոչ մէկը
վար չի թափւիլ, էդ օրին դէշ կաաւի պէս էլի մէջքին չի
գալ ու զիշեր ցերեկ կտրել է խեղճ Ասլիի ճարն ու ճա-
նապարհը: Հան, ես քու մօրն ինչ ասեմ, շուն ցնգնէր ու
անցնէր աւելի լաւ չէր...

Մղդսի Սիւրեղը պտպտալով փողոցից անցնելիս,
նրա գայրոյթը նկատեց հարեան Թորոս աղբերն ու հարց-
րեց — Էլի ինչ է եղել, մղդսի, ինչի ես նեղացել... .

— Էլ ինչ պիտի եղնի, Նեռը ծնւել է, աշխարհիս
վերջը հասել: Տօ, գեղուրի մի մարդավարի չորան չգտաք,
գնացիք եկաք դող Պապիկի տղին բռնեցիք: Իրիկունը
նախիրը բերելիս կովին եռուից գցել է, ոտքը կոտրել...

— Բան չի ասիլ, մղդսի ջան, ես կը կապեմ. ինչ
անենք մեր աղքատն է, մենք պիտի տիրութիւն անենք:
Քուրդ որ բերենք՝ դրանից լաւ չորանութիւն անելու խօ-
չէ: Փառք Աստծու, դեռ մինչև օրս դրա ձեռքից մի մո-
ղիկ անգամ գողցել չեն: Տնաչէնի գիւլլի ձեռքից թարա-
քեամքը յետման-Ալլահ են կանչում:

— Ինքն էլ սասկի, իրան գիւլլեն էլ... Զաթի էդ
չէ մեր տունը քանդողը...

Եւ ուղիղ, մղդսի Սիւրեղը վախենում էր Եղիկի
գնդակից, թէ չէ վաղ գնացել Գալօ քէհի աղջկայ նշանն
օրհնել էր տւել Տէր Մլէին: Գալօ քէհէն էլ հարուստ մղդ-
դսուն չէ չէր ասիլ, բայց դեռ աղջիկը փոքր էր՝ տասնու-
չորս տարեկան. շտապելու ինչ ունէր: Եղիկը մի քանի
անգամ մղդսու որդու՝ Բարսեղի ականջում ասել էր.
«Գիւլլա պաղեցնել թէ չես ուզում, հեռու ման արի
Ասլիից» — և այդ խօսքը հասել էր մղդսու ականջին:

Բ.

Խ-Պարաքելիսի գիւղի առւակի ամենաստորին մա-
տում գտնուում էր Քու-Նդիկի տունը, որ հօրը թո-
ղած միակ ժառանգութիւնն էր: Տուն ասելով պէտք է իսկա-
կան բառի նշանակութեամբ հասկանալ, այլ աչքի առաջ բերել
մի աչքանի բոստանի բալական, հողի մէջ փորած և կոշտ

ու կոպիտ քարերով երեք կողմը երեք արշինի չափ բարձրացրած, կտուրն էլ բարդի և ուռի ճղներով մի կերպ ծածկած: Դուռը, որ իւր հնութեամբ հնազնայական արխիւը մտնելու արժանաւորութիւն ունէր, վարից, վերից մէկ մէկ թիզ բաց էր մնում ծածկելիս, որոնք լուսամտափ և օդանցքի տեղ էին ծառայում: Սէօլա չունէր և պատի մնացորդ մասը հինգ վեց ջարակով կապած էր, որոնց միջոցները ներսից դրսից մալի թրքով ծեփել էր Եղիկի մայրը՝ Սօնա-բաջին, ձմեռուայ ցրտի ազատ ներս մտնելը արգելելու մտքով: Նահապետական թնդիրը տան մէջն էր թաղած, որի ծուխը հաց եփած ժամանակ դուրս էր դալու գոնից: Մի կողմը մի հին խսիր էր փռած, որը հասան խանի աւերածի ժամանակ սարգարի սարւազների ոտքի տակ լքրքրելու պատիւ էր ունեցել: Մի կարպետ երեսով բարձ կար, որն այնքան մաշւած էր, որ աւարի նիւթ դառնալու չէր արժանացել Ադա Մահմադ խանի հրոսակների ձեռքը: Թարաքի վրայ մի սահան, մի լանդարի և մի թանջարա երեւում էին ժանգի մէջ կորած: Գալկալում մի չերեփ, այն էլ կոտրած: Ծալքում՝ մութ տեղը կեղտոտ անկողնու նման մի բան էր երևում, որը կարելի էր փաթաթել և մի աքաղաղի վրայ բառնալով երեք օրւայ ճանապարհ հեռու տեղափոխել: Վերջապէս դրան ետեը երևում էր հայկական տների կահկարասիների պարծանքը՝ բոլորակ խոնչան, որի երկու ոտքը կոտրած էր և հիւրերի սուաջ դրեւելու համար Սօնան անկիւնում երկու միաչափ քարեր ունէր, որոնք լրացնում էին կարասիների պակասորդը:

Այս տունը համարեւս միշտ ցերեկը դատարկ էր լինում և գիշերն էլ շատ ուշ ժամանակ գալիս էր հանգստանալու, կազդուրւելու Սօնան և առաւօտները արշալոյսին հեռանում ծառայելու ուրիշի գոնեքը: Ծառայելու

միայն մի փոքր հացի և ուրիշի հին ու նորով, պատած— ճեղքածով հաղնելու վարձով: Նրա էնթարիից մի թեւ բաշէր՝ հազար կարկատան կը թափւէր. նրա գլխի չիթը աղտի մէջ կորած էր, միշտ բորբիկ և արմուկներն ու սրունգները մերկ, կուրծքը կիսով չափ բաց և դառնաղի արտասուքով աչքերը միշտ լցւած:

Գարնան ամառամած մութ գիշեր էր: Երկինքը անընդհատ վայլատակում և գոռգոռում էր: Տանը, քուրջերի մէջ փաթաթւած պառկած էր Սօնան: Պառաւը տնքում էր սրտի խորքերից հառաչանքներ բարձրացնելով: Մինք պառաւ ենք անւանում Սօնային համաձայն նկատողի աչքում նրա թողած տպաւորութեան, այն ինչ թշաւուր քառասուն և հինգ տարին դեռ չէր լրացրել: Սօնայի օջախի մուխը տարիներով դադարել էր, իսկ ճրագը ամուսնու կախելուց յետոյ հանգել էր և չէր վառւել: Լսի էլ կտրիք չէր զգում, դատարկ տանը փնտրելու ինչ ունէր, Թէ և սովորական անկողնի վրայ տարածել էր իւր կարկատած չորերը, բայց դարձեալ դողում էր: Կուչ էր եկել պառաւը, գլուխն էլ ծածկել և չնառութիւնը վերմալի տակ էր կատարում քիչ տաքանալու յուսով, բայց իզուր, ցուրտ ու խոնաւ օդը ազատ մտնում էր նրա ծածկոցների անթիւ պատառւածքներից: Մի կատու անգամ չունէր Սօնան, որ անկողնի վրայ պառկէր և թիկունքը մի քիչ տաքացնէր: Մկների սնունդ չգտած տան մէջ կատուն երբ կապրի:

Թէ և խրխուղի հետ մի տեսակ հեկեկալու ձայն էր լսում, բայց պառաւը չէր լալիս նա այնքան դառնութիւններ էր կրել, որ լալու և արտասուելու ընդունակութիւնը կորցրել էր: Ո՛չ գուռ ունէր, ո՛չ զրկից, որոնց կանչէր, և որոնք լսէին, գային իրեն օգնելու: Կարիք էլ չկար. նրա համար սովորական էր, ամեն իրիկուն միւսնոյն տեսարանն էր կատարւում, միայն թէ օդի ցրտութեան

և խոնաւութեան պատճառով երբեմն. աւելի սաստկանում էր պառաււի տնքոցն ու խրխուոցը: Այդ գիշերը սաստկա-
գոյն տեսակիցն էր. պառաւն անկողին մտնելուց երկու-
երեք փամ թէև անցել էր, բայց խաղաղացնող քունը դեռ
վրան չէր եկել: Յաւի սաստկութիւնը նրան ակամայ խո-
սեցնում էր. պառաւը դէլին էլ տալիս, տրտնջում էր, անի-
ծում էր վիճակը. անիծում էր իւր ծնունդը, անիծում էր
իւր բաղդը, իւր թշնամիներին, իւր մարդու դահիճներին,
հարստահարիչներին, մինչև անգամ երկնային դատաստանը:
Միթէ դեռ քիչ է, միթէ դեռ քաշելու եմ Աստած, դաֆ-
թաւս գտիր ու ինձի տան, տան տան...

Գ.

Այն գիշերին մօտ դուռը բացւեցաւ, և դիկը
ներս մտաւ, պառաւը ոչինչ չսեց. նա մահակը
և խլիկը վայր դնելուց յետոյ ասաց.

— Ազի, սգի:

— Ջան, և դիկ, այ տղայ, ո՞ւր թողիր նախիրն ու
եկաք...

— Նախիրն էլ սատկի, նախրի տիրւտանքն էլ: Բողա-
բըն ու Բասարն (գամբու շներ) այնտեղ են, իմ անունս էլ
վրաներն է, մի վախենալ, մարդ չի անցնիլ Նդիկի նախրի
մօտովը:

— Այ տղայ, ինչի՞ ես եկել, ինչ ունիս մէջ գիշերին:

— Ազգում եմ թողնել ու գնալ Օսմանցու հողը. ինձ
ինչ օգուտ նախիրից. ահա տասնութինգ տարի է սրա-նրա
դուռը նոքրութիւն արի, սրա-նրա մայի համար կռիւ տւի,
կեանքս չխնայեցի, տարի չեղաւ, որ հախիս կէսն էլ ձեռ-
քը անցնէր. վայ էն անցածին էլ. որը ցորնով, որը շորով
կտոր, փտոր... Հային ծառայեցի չեղաւ, թուրքին ծա-

ռայեցի չեղաւ, քաղաքում ծառայեցի չեղաւ, վերջապէս
ինչպէս տեսնում եմ, ծառայելով մարդ դառնալու չեմ:

— Տղայ, խելութիւն ինչ է, էդ ամենը էս օր միտքդ
ընկաւ:

— Չէ, էլ կեցողը չեմ, թէ դեղը մնամ, իմ գլխիս մի
փորձանք կը բերեմ: Էս օր մղդսի Կիւրեղը ետեիցս դո-
ւում էր—կեցի՛ր, հալբաթ հախ ուզելու կը գաս, թէ դուռ
հախ ստացար, պարծեցիր: Էս անձրեհին, քամուն ես հո-
գիս բերանս առած նրանց նախիրը ամենալաւ տեղերը
տանեմ արածեցնեմ, օգուտս ինչ...

— Օսմանցու մարդիկն էլ հողից չեն, այնտեղ նո-
քար, այստեղ նոքար, քեզ փաշայութիւն խօ չեն տալ:

— Ես նոքար էլ չեմ դառնալ...

— Էդ էն Օսմանլին չէ, որ հօրդ կախեց:

— Թէ ձեռքերն ընկնեմ թող կախեն, կախելը չո-
բանութիւնից դեռ խօ չէ, մի անգամ մեռնել պրծնել...

— Լաւ, լաւ, էլի ի ծանդ եկել են: Այդտեղ թաւա-
քը գաթա եմ դրել, ինձ փայ տւին Մղդսենք, չկերայ,
վր առ կեր ու գնա գործիդ:

— Էդ ինչ գաթա է.

— Ես գիտեմ, խնամախօս պիտ երթան, ինչ է.

— Խնամախօս... էդ ինչ խնամախօս է...

— Ես գիտեմ, ասաց Սօնան և հազիւ տաքացրած
տեղից զուլը բարձրացրեց նստաւ: Տղայ, դուռը վրայ
դիր, օֆ, ինչ ցուրտ է, դողդողոցս բռնեց:

— Հալբաթ ինչ խնամախօս է:

— Գիտեմ, ինձ կասեն... Գիտես թէ՛ էգուց միտք
ունեն Գալօ քէնի տուն երթալ...

— Գալօ քէնի...

— Հա, օղակ, Գալօ քէնի... կրկնեց պառաւը խոր-
հրդաւոր ձև չտալով խօսակցութեանը և սրտի խորքից հառա-

չեց: Բաւական լուսթիւն տիրեց և երկուսն էլ խոր մտածութեան մէջ ընկան: Վերջապէս հարցրեց Եղիկը.

— Ղօնադ խօսուէ՞ր գիշերս մղդսին:

— Չէ:

— Ախարտանքը, տղէքը, ամենը տո՞ւնն էին:

— Քիւլլի: Մի քիչ լուսթիւնից յետոյ ասաց կրկին Եղիկը.

— Ազի, ես գիշերս կ'երթամ, եգուց թէ քեզ բան հարցնելու կը լինին, ասա՛ խաբար չեմ:

— Տղայ, ո՞ւր... ինձ ո՞ւր ես թողնում...

— Մի ամիս էլ կեցիր, քեզ այնպէս տեղ տանիմ, որ էլ սրա նրա դուռը չծառայես, ուրիշները քեզ ծառայեն...

— Որդի, ես բան չեմ ուզիր, դու լաւ եղիր, դու ազատւիր էդ անօրէնների ձեռքից, ինձ բան հարկաւոր չէ... մղդսի Սիւրեղի տունը աւերւի, ինչպէս նա աւերւի աւեց քո հօր տունը, Ահմէդ փաշային կաշառելով, սուտ ու մուտ, դուր ու մուր քսելով քո հօր վրայ: Տուն էլ ունէի, ծառայ էլ ունէի, տունս բարի էլ, կարողութիւն էլ կար... Ե՛հ, որդի, մոռացիր էդ դատարկ բաները, գլուխդ քաշ գցի, հախդ կըստանա, քէ՛հն խոստացել է, որ քեզ վարուցանքի հող տայ, բալքի հօրդ տներն էլ ազատես պարտաւիրով ձեռքից...

— Թող էդ քարոզներդ, ես քեզ ինչ որ ասացի՝ լաւ միտքդ պահիր:

— Տղայ, ես կը խելւիմ, ես կը մեռնիմ առանց քեզ...

— Ես էլ կը խելւիմ, եթէ էլի գլուխս կախած մղդսի Սիւրեղի մալերը արածելու տանեմ տարին տասներկու ամիս առանց հախի սարերում, ձորերում մի չոր հացով փորս կշտացնեմ և թողնեմ որ մղդսու դնդրչած տղէն երթայ նշանածս ձեռքիցս խլէ...

— Նրազներ մի տեսնի, Գալօ քէ՛հն քեզ աղջիկ չի

տալ, զուր տեղը դուշմաններդ մի չատացնիր: Տուն չունիս, տեղ չունիս, երկնքի տակ չոր գլխիցդ ջուկ բան չունիս, կուգես Գալօ քէ՛հի աղջիկը հա՛րս բերել:

— Հա, եթէ իմ տասնեութ տարեան հախը չուտեն, ինձ հասնելիքը եթէ այսօր բերէին, համբէին, ես էլ կը դառնայի մէկ համիւս, մղդսի, ես էլ կունենայի նախիր, իլխի, լաւ մատակներ... Հօրս փաշայի ձեռքից ազատելու համար Աւագ ամին յիսուն մանէթ է տւել (հազար դուրուշ) տներիս տիրացել է... Քանի քանի յիսուն ուսուրի պիտի խարջես, որ այնպէս տներ չինես:

— Ե՛հ, ինչ անենք, մեր բաղդն է, որդի...

— Եդ քու խելքի բանը չէ, աշխարհում թէ գլուխդ կախես, մինչի մահ վզիդ նստողներն անպակաս վրլինին, ասաց ու դուրս եկաւ Եղիկը:

Գ.

Բրան առաջ մի քիչ կանգ առաւ, ուշքը հաւաքած անշարժ և անչուկ ահանջ դրեց: Միայն մեղմ անձրևի ձայնն էր լսոււմ. ամեն մարդ, ամեն կենդանի խոր քնի և հանգստութեան մէջն էր: Տների պահապան չներն անգամ մտել էին իրենց բները, կուշարել մնացել: Այդ անշարժութեան մէջ Եղիկի մտքից չէր հեռանում իւր անցեալի զարհուրելի, տխուր պատկերը, և ներկայ սոսկալի կացութեան մէջ բարեյաջող ապագայի մասին յոյսը կորցրել էր:

— Երեսուն մանէթի ամբողջ տարին ծառայիր, կրոււիր հսիւրի պէս գիշեր ցերեկ, արևի այրող ճառագայթների տակ, քամու զարհուրելի մռնչիւնի դէմ, անձրևի, կարկառի, ձիւնի, բքի հետ, ամեն բոլոր պատրաստ կեցիք գայլի, արջի, փէլենգի հետ կուսելու. հոգիդ բերանդ սու,

գլխիդ հետ խաղա՛, ինչ է, տարեկան երեսուն մանէթ ձեռք-
զցելու յուսով, և այդ աշխատութեանդ վարձը, որ ողջ գի-
ւրից հաւաքում են արւանդ ծծող համկաները, առանց
իրենց քիսային դիպչելու, իրենք կու տան ու դուն էլի տրե-
լոր, էլի պատառոտած, էլի դարդակ տրորէ փորդ ու ան քա-
շէ: Ծնածա գիւղումն էլ ինձ գրկեն, քովի գիւղումն էլ, հայն
էլ, թուրքն էլ, ազգականս էլ, դուշմանս էլ... Հայրենա-
կան տներդ ուրիշը նստի, պապենական յարտերդ ուրիշը
վարի, մարդերդ դուշմանդ քաղէ, ինչ է, ինչ է... հորդ կա-
խել են, դու որը ու խեղճ ես մնացել և մինչև մահդ էլ դու
գնա աշխատիր, որ մղդաի Սիրեղի, Աւագ ամու, Գալօ
քէհի, Կուրդիի աղբոր տղերքը հանգիստ ուտեն... Օխտը
տարւայ սիրականդ էլ, Ասլիդ էլ, դնդրոշ Մուքէն ձեռքի-
ցըդ խլէ... Չէ, չէ, դրկիցներ, չէ. Եղիկը էլ չէ, թող ինձ էլ
կախեն, գլուխս կտրեն, գիւլի բռնեն...

Եղիկը կամաց կամաց առաջ գնաց. կարծես կատու-
նման ճանկերը մօտ էր քաղել. գնում էր առանց քայլերի
ձայնը բարձրացնելու. Մի քանի օձապոռոյտ թաղեր անց-
նելուց յետոյ, հասաւ Գալօ քէհի դրան առաջ, քարէ սան-
դուղքներից բարձրացաւ և երդիքի տախտակը վերցնելով
կամաց քիւարն իջաւ: Այնքան վարժ էր կատարում բոլոր
շարժումները, որ կարելի էլ կարծել թէ տան տէրն ինքը
լինէր և ոչ ոքից երկիւղ չունենար: Երկու քայլ առաջ նրա
քայլերը դիպան խեղճ Ասլիին, որը սպասել, սպասել ու
քնել էր: Ո՛վ է իմանում թշառ աղջիկը ինչ էր երազում:
Եղիկը մի քանի անգամ քաշեց նրա թևերից, բարձրացրեց,
բայց նա անզգայ կրկին գլորեց գետին:

— Ասլի, Ասլի, խեղդած ձայնով կանչում էր բոր-
բորած երիտասարդը, բայց անմեղ կոյսը չէր սթափւում:
Ժամանակը սահում էր, Եղիկը դուռ շատ գործ ունէր կա-
տարելու. նա պարտաւորւած էր բուռն միջոցներ գործ

դնելու: Առաջաւ չորանը, երկու ձեռքերով գրկեց սիրեկա-
նին, երկու կողերից ու այնպէս բարձրացրեց, որ կարծես
նորածին գառ գրկած լինի հօտի հետ տուն հասցնելու հա-
մար: Սարսափելի էր Եղիկի կացութիւնը. դողում էր ամ-
բողջ մարմնով, կարծես ծնկները անճարացել, անկարող
էին դիմանալու և թևերում ոյժ չէր մնացել կանգնած բռ-
նելու իւր սրտի հատորին: Սրտատրոփ նա կակազում
էր. — Ասլի, Ասլի, և ցնցում հոգեակին: Յանկարժ աչ-
քերը բացեց Գալօ քէհի աղջիկը, զարթնեց, և թևերը Եղի-
կի վզով տարածելուց և գանգուր մագերը չոյելուց յետոյ
— Եղիկ, դ՞ու ես հարցրեց — և դու պատասխանը չլսած՝
կրկին ոյժը սպառեց, գլուխը կախեց նրա կրծքին, ուշքը
անցաւ. մարեցաւ... Եղիկը ձախ թևով գրկած Ասլիին,
մօտեցաւ բողբոջներին և աջ ձեռքով գոխի ու ժախի աղի,
բայց սառը ջրով այնքան տրորեց թշառ աղջկայ կուրծքն
ու ճակատը, մինչև նրան բոլորովին սթափեցրեց:

Բաւական երկար վշտակցելուց, երկար տատանե-
լուց և զանազան առաջարկներ անելուց յետոյ, ասաց
Եղիկը.

— Ասլի, ես այս գիշեր անցնելու եմ Օսմանցու սահ-
մանը:

— Ինչի՛.

— Պատճառները շատ են, ասաց հառաչելով Եղիկը:
Ձորանութիւն անելով այս դարին մարդ դառնալ անկարե-
լի է, ուրիշ գործի պէտք է ձեռք զարկել:

— Եդ քու գործն է, ամա...

— „Ամա“ չի ուզիլ, ութն օր, ութն օր ինչ կո՛ղես
արա՛ և մի թողնիր, որ մարդ քու փեշին դիպչի, ես ութն
օրից այստեղ կը լինիմ և բե՛ղ՝ թէ հայրդ չտայ, կը փախ-
ցնեմ...

— Ութն օր... թէ ուշացա՛ր...

— Թէ սաղ եմ, էս օր ինչ է, լուս կիրակի, մէկէլ կիրակի գիշեր էլի այստեղ ինձ սպասէ:

— Ասուած քեզ հետ:

Երկու սիրահարները գրկեցին, և Նղիկը մի կերպ Ասլիի գրկից պոկ եկաւ, ճանկրտելով պատից վեր ելաւ, և եկած ճանապահով ետ դարձաւ դէպի մղդսի Նիւրեղի տունը, որ իրենց քոխից շատ հեռու չէր:

— Ո՛չ, քեզ առանց ոսկու, առանց խաս ու ատլաս կտորների չեմ թողնիլ: Դու, որ ինձի, որը և անտէրիս սիրտ տալով գիւղի ամեն տղերքից բարձրացրի՛ր, ես էլ քեզ զուքսով ու դարդարանքով Շէօբազեալի քիւլլի աղջիկներից բարձրացնելու եմ, ասում էր Նղիկը մտքումը մղդսի Նիւրեղի տանը մօտենալիս: Գալօ քէհի տունը մտնելիս էլի զգուշանում էր, վախենում էր բամբասանքից և պատրաստ էր զոհակելու Ասլիի պատիւը չ'արատաւորելու համար, իսկ մղդսի Նիւրեղի տունը մտնելու համար նախազգուշութիւնների չգիմեց. նա այդ տանն էր մեծացել, ամեն մի մանրամասնութիւնները գիտէր և եթէ դէմը մէկը դուրս գար, կարող էր մի առիթ գտնել և առանց կասկածանքի պատճառ տալու հեռանալ:

Ե.

Երկը ձախ ձեռքը դրեց դրան ճակատի լուսամուտին, ողջ մարմնով կախեցաւ, աջ թիւը լուսամուտից ներս կոխեց և փայտի հաստ մանտալը ետ հրեց ու վար իջաւ: Խլիկը և միակ գէնքը՝ մահակը բակը թողեց և հիւրանոցի սենեակի դռնից ներս մտնելով շտկեցաւ դռմի կողմը: Վոմից այնքան հանգարտ անցաւ, որ ոչ մի անասուն տեղից չշարժեց. Այդտեղից մտաւ ախոռը, մօտեցաւ մրդդսի Նիւրեղի որդու՝ դնդրոյ Մուքէի միակ պարծանք Փա-

լաշին (նժոյգ ձի-արարական ընտիր տեսակից): Քէսհլանը ճանաչում էր Նղիկին, ոչ մի անսովոր նշան չարեց, բայց Մուքէն Փարաշի ոտքը բխովել էր և նրա չափն կապը դռնից տղի նման պատը ծակել, անցկացրել էր իւր ննջարանը և գիշերները քնելիս մէջքովն էր կապում, որպէս զի ձիուն փորձանք պատահելիս իսկոյն լսի, դուշմանների հախից դայ ու ծաղրի չմատնւի ընկերների մէջ: Մուքէի նընջարանի դուռը տան (խոհանոցի) կողմից էր, որտեղից անցնելը կարող էր տան մեծ ու պատիկին ոտքի հանել: Կամ պէտք էր մի կերպ բխովը կտորել ձին դուրս հանելու համար, կամ պատի ծակը մի քիչ լայնացնել մտնել Մուքէի բարձի տակից բանալին դուրս բերել: Նղիկը պառկեցաւ ու փորձեց իւր փոքր մարմնով մի կերպ ներս սողալ այդ ծակից, բայց հնար չեղաւ. գլուխը չէր մտնում, ճանկերին ու մատներին դիմեց, մի քար հանեց ծակի մի կողմից և ներս սողաց:

Մուքէն խորդալով հանգիստ քնած էր սենեակի մէջ տեղը յատակի վրայ: Նղիկը չորս կողմը պտտաւ արաւ թաթերի ծայրին մանգալով, բանալին բարձի տակը չէր, սխալւել էր իւր ենթադրութեան մէջ: Նղիկը զգուշութեամբ ձեռքերը շուռ տուց դռակի չորս բոլորը, այնտեղ էլ չկար: Մուքէի արխալուղի, չալարի ջէքերում փնտրեց, չկար, չգտաւ: Մտածմունքի հետ քրտինքը պատեց Նղիկին և նա յոգնածութիւն զգալով, հարբածի նման նստեց բոլորների տակի կոնդին: Մի քիչ զովանալու յոսով ձեռքերը ետևը սարաւ, բոլորները չփելու և յանկարծ մի թել դիպաւ ձեռքին, որ քաշելուն պէս բխովի բանալին մի դարդակ կարասի դիպաւ և բաւական բարձր ձայն բարձրացրեց: Այդ ձայնը սոսկացրեց և սթափեցրեց Նղիկին, որը գանձ գողցողի նման պատրաստուեց գանձի տիրոջ հետ ցմահ կրուելու: Բայց անտեղի էր նրա երկիւղը, Մուքէն խաղաղ

խորդում էր: Քիչ սպասելուց յետոյ երբ ապահովացաւ Նդիկը, զգուշութեամբ բացեց Մուքէի սնդուկը, նրա նոր շորերը հագաւ, զանգեայնները կապեց, չստերը ոտքը քաշեց և իւր հենքը նրա մէջ տեղաւորելուց յետոյ դուռը ծածկեց: Պատից վար առաւ չէշխանայ թւանքը, դարաբինէն, լազգու փշտոֆը, խանջարը և Ֆիշանգլները ու ետ սողաց ախուր:

Ֆարաշի բխովը բանալուց յետոյ զգուշութեամբ մագեանի ոտքերին կապեց, որպէսզի եթէ Մուքէն զարթնի և քաշէ չղթան, բխովի ձայնը լսէ: Յետոյ թամբեց քէահլանը, և խանջալովը չիլ քէշաներից մի քանի կտոր կտրեց կապեց նրա ոտքերին, որպէս զի աղմուկ չբարձրացնէ: Նժոյզը սանձելուց յետոյ նախ գնաց և գոմի միջի ճանապարհը կրկին քննեց, ետ եկաւ—Հայր, Որդի և Հոգի Սուրբ սասաց ու քաշեց:

Անձրեւ դարձեալ բարակ մաղում էր, երկինքը մութ, գետինը թաց, տեղ տեղ լճացած: Նդիկը ձին քշեց նախիրի կողմը: Բողարն ու Բասարն սարսափելի հաչոցով վրայ տուրիւն և երբ իրենց հովիւի ձայնն առանձայնները իջեցրին, բայց դարձեալ չըմբատում էին, կարծես ուզում էին ասել—մեզ ինչի՞ թողնում-հեռանում ես:

Նդիկը մտաւ անձրեւի տակ թրջւած մալի մէջ և մըղգսի Սիւրեղի, Աւագ ամու, Պուրդին աղբօր ապրանքից տասը գլուխ լաւ կով ջոկեց և առաջը խառնելով դիմեց դէպի Արփաշայ, սահմանը անցաւ թուրքի Ղարաքիլիսի մօտով, դիմեց դէպի Մօլլա—Մուսա: Սահմանապահ կազակներն ու Օսմանլուի սուլաբիները անձրևից ու ցրտից կուշ եկած քնել, մնացել էին, ոչ մի կողմից չնկատեցին նրան: Մօլլա—Մուսայի ձորով անցաւ սարը, կարճ ճանապարհով դիմեց դէպի Աղբարա: Արշայոյսին նա արդէն անցել էր Շիրակի սահմանը:

Արեւ բարձրանալուն պէս Աղբարա լեռան փեշերի վրայ երեցան անհամար հովական չադիրներ ու քիւրդեր և նրանց մօտերքը անթիւ խաչների հօտեր, որոնք կամաց կամաց բարձրանում էին արօտները: Հազարաւոր տեղերից ծուխ էր բարձրանում, բարձունքում մնացած հատ ու կտոր ամպերի հետ միապաղաղում և ծածկում Ոսկէ-Գլուխ (Ալզլ-Թէփէ) դիցուհու հանգստավայրը մահկանացուների աչքերից: Արեգակի անդրանիկ ճառագայթներից մի մասը այդ ամպերի վրայ կտորւելով ետ էին դառնում ցոլալով, միւս մասը կողքերից սահելով ընկնում էին լեռան գագաթին ու լանջերին, որի վրայի մանիշակագոյն, դալար խոտերը իրենց վճիռ ցօղիկներով պսպղում էին թաւիչի նման: Նդիկը հանգարտ քայլերով քշում էր նժոյզը և առաջից դնում էին նախիրից ջոկած տասը կովերը: Ինչպէս նժոյզը նոյնպէս և ինքը պարտաւորւել էին կովերի քայլով դնալու և այդ դանդաղկոտ ընթացքը զանազան տխուր մտքեր էր առաջացնում կապիտոնով զարգարւած հովիւն:

— Ո՛րքան յիմարութիւն արի, ասում էր Նդիկը մըտքումը, չորեւս ինչի՞ թողի ես դնդրոյի սնդուկում, այս հալաւը կարող է կասկածներ ծնեցնել այս թարաքեամաների մէջ, քանի որ լին ու երկար է ինձ համար:

Քանի առաջ էր դնում, այնքան սաստկանում էին կասկածներն ու երկիւղը, որոնք ստիպում էին նրան լեռնային ճանապարհներով, բնակութիւններից հեռու շարուշակել իւր ընթացքը: Որքան աշխատում էր խոյս տալ այդ մտքերից, ուրիշ բանի մասին մտածել, հնար չէր լինում:

— Յիմար մեծարութիւն, ասում էր ինքն իրան,—Մու-

594-2009

13362-84

քէին և մղդսի Սիւրեղին տրաքեցնելու համար չորերա թողի նրա սնդուկում, այն չորերը, որոնք ամեն ժամանակ ինձ հարկաւոր են:

Երբեմն մտածում էր թողնել կողերին սարի դուխը, քչել ձին, դիմել դէպի Արդահան, Օլթի, բայց ամսոտում էր, նամանաւանդ որ փողի կարիք էր զգում, Ասլիի համար զարդարանք էր գնելու, տուն էր վարձելու և տեղ էր պատրաստելու իւր ապագայ ամուսնի համար: Մտատանջութեան մէջ խորասուզած առաջ էր գնում մեքենաբար և չէր էլ զգում ինչ էր կատարում չուրջը: Այդ միջոցին հեռւից երևեցաւ մի ցնցոտիների մէջ փաթաթւած չարչի, որը վազելով դիմում էր Եղիկին, թևի տակ մի փոքրիկ կապոցով: Նրան հալածող երկու յետի թարաքեամա լակոտները, նկատելով զինուորած ձիաւորին փափախը դըլխին, թողին և ետ փախան: Մօտենալով չարչին, ընկաւ Եղիկի ոտքերն՝ ասելով.

— Աղա, դու գիտես, քու ոտքն եմ ընկել, ազատէ ինձ, քեզ մատաղ ունեցած-չունեցածս:

— Ա՛յ տղայ, ասաց Եղիկը զայրացած, դու ո՞րտեղից ես:

— Աղա, ես խարսայ եմ...

— Ձայդ կտրէ, ստախօս, լեզուդ ցոյց է տալիս, որ դու դարսեցի չես:

— Աղա, մենք Բիթլիզու ենք (Բաղէշ), եկել ենք Ղարս կու մօտնք:

— Հա, լաւ, այդ եղաւ: Հաց ունի՞ս ուտելու:

— Խրամանքա, աղա, ասաց ու գօտին բացեց. չարչին. Եղիկը վար իջաւ և չարչու հետ նստաւ հացի: Տխուր մտքերը ճաշելիս էլ չհեռացան Եղիկից և նա կցկտուր հարցեր էր տալիս չարչուն, որը նոյնպէս մտածութիւնների մէջ ընկաւ տարօրինակ մարդու հանդիպումից:

— Ինչի՞ էիր փախչում, չէիր կարող այդ լակոտների հախից գալ:

— Ի՛նչ էրած, աղա, թուրք են, հիւքիւմաթը (պետութիւնը) իրանցն է:

— Ահագին մարդ ես, ի՛նչ պիտի անեն նրանք քեզ:

— Բողչես կըթալնէին:

— Դէմ գնէիր, կամ թէ թող տանէին, ի՛նչ մեծ կորուստ կունենայիր:

— Աղա, եղած չեղածս էս է, էս էլ որ տանէին՝ մանր ու խոշորս քաղցած կը մնային:

— Քանի տղայ ունիս:

— Խինգ քեզ ծառայ...

— Արի քեզ հետ ընկերութիւն անենք, բայց մի պայմանով, որ վախկոտութիւնդ թողնես:

— Դու որ ինձ խեղ ընկա, աղա, էլ չեմ վախենայ:

— Եդ չորերդ հանի, իմ չորերս հագլիր, ձիս էլ նըստիր, ես քու չորերդ հագնիմ, դառնամ քեզ նոքար:

— Ինչի՞.

— Տանենք մալերը ծախենք, քեզ էլ բաժին կըտամ:

— Լաւ, լաւ, խրամանը քոնն է:

Եղիկը չարչու պատուած չորերը հագաւ, թւանքը, դարաբինքն ու Ֆիշագլըղը ինքը վերառաւ, մնացեալով չարչուն զարդարեց, ձին հեծցրուց, ինքն էլ մահակը ձեռքին—հօ, հօ—անելով դիմեցին դէպի թուրքի գիւղերը:

Է.

Փողը, աւագակը կարծում է, որ աշխարհի բոլոր մարդիկ գողեր են: Չլրբի թարաքեամաները, որոնց միակ պարծանքն է ճարպիկ գողութիւնը, ամեն անցքի, արկածի մէջ գողութեան հետքեր են որոնում և գող-

ծունեն անհետացնելը իրանց սրբազան պարտականութիւնն են համարում, յայտնի բան է յուսալով, որ իրենք էլ իրենց բաժինը, աշխատութեան վարձը կունենան: Նրեկոյեան դէմ կամարվան գիւղի յայտնի մի թուրք հանդից տուն էր գիմում ծանր քայլերով: Նա ավստոսում էր առանց մի ճարպիկ գողութեան կորցրած օրը: Թէև յիսուն տարեքն անցկացրած մարդ էր, բայց ոյժն ու ճարպիկութիւնը դեռ չէր կորցրել: Նա պատրաստ էր ձիաւորելու գիշերները յարձակումներ անելու համար, բայց արդէն այնքան կարողութեան տէր էր, գաւառում այնպէս դիրք էր բռնում, որ յայտնի աղաների շարքն էր անցել և ամեն մարդ նրան ճանաչում էր, ծպտիլ չէր կարող: Հէմէդ աղա էին անւանում և որովհետև կոյր էր, Քոռ-Հէմէդ էին կանչում նրա ետևից: Այս տիտղոսից ազատելու և աւելի մեծ հաւատարմութեան արժանանալու դիտմամբ, նա մօտ հարիւր յիսուն ոսկի էր ծախսել, Մէքքէ էր դնացել և Հաջի էր դարձել, բայց շատերը դարձեալ երեսին Հաջի աղա և ետևից Քոռ-Հէմէդ էին կանչում: Ինչպէս որ սարդը, այնպէս էլ Քոռ-Հէմէդը ման գալիս միշտ ձախ աչքը պտտեցնում էր հորիզոնի շուրջը մի որս ձեռք ձգելու յուսով: Նա շատ վաղ տեսել էր չարչի ձիաւորին իւր արաբական ընտիր նժոյգով և Նդիկին եզները արածացնելիս, որոնք իրեն կասկածանքների մէջ էին գցել: Մի քանի ժամ չարունակ նա անտեսանելի պտոյտներ էր արել և վերջապէս երբ նրանք իւր գիւղը ուղղւելու դիրք էին բռնել, ինքը ճանապարհները կտրել էր և այնպէս ընթացք էր բռնել, որ իբր թէ անմեղ գնում էր իւր տունը: Մինչև անգամ նա ետևը չնայեց, մինչև որ չարչին և Նդիկը չբարեկեցին նրան:

— Բարով եկաք, հազար բարով, ասաց Քոռ-Հէմէդը նահապետական հիւրասէր մեծատան ձևերով, որը, կարծես, առանց հիւրի գիշերելը իրեն մեծ տխրութիւն էր համար-

ում: Ո՛ւր առաջ բարի, գիշերա չէք հաճիլ հիւր մնալ մեր տանը և մեզ ուրախացնել:

— Ճշմարիտը, ասաց չարչին, Ուրթա ենք գնալու, բայց արդէն ուշ է. ձեզանից խնդրում եմ, որ գիշերս մեզ և մեր ապրանքներին տեղ տաք, առաւօտը կը շարունակենք մեր ճանապարհը:

— Ուրախութեամբ, ուրախութեամբ, ասաց Քոռ-Հէմէդը և աչքի ծայրով ազահաբար գնեց ֆարաչին: Ո՛ր կողմից է ձեր բարի գալուստը, աւելացրեց հեռաբերութիւնը չկարողանալով դապել:

— Մենք ուռուսի սահմանից ենք գալիս. իմացանք, որ Ուրթա մէկ երկու չստար մատղաշ մալը մեծ մալի հետ փոխում են, եկանք առուտուր անելու: Մենք որ տանենք քաղաք ծախելու, մեր ապրանքին դին չեն տալ, բայց չըստարը ամեն ապրանք իւր գնովն է առնում—ծախում:

— Այդ միշտ այդպէս է, խմորը հացթուխին տուր, մի հաց էլ վրէն տուր:

Ձանազան խօսակցութիւններով եկան հասան Քոռ-Հէմէդի տունը և մալը, նժոյգը ներս քաշեցին: Ճանապարհին ֆարաչը Քոռ-Հէմէդի մուխը մարեց. նա շատ նշանաւոր քէահլաններ էր տեսել, բայց սրանցից ոչ մէկը որս մի սմբակի հետ չէր փոխիլ: Նրը ձին շէմից ներս էին քաշում, Հէմէդը ասաց չարչին:

— Մաշալլա (տէրը պահէ), անման ձի ունիս. դեռ մեր ախոռը այդպիսի ձի մտած չէ: Ես պիտի պարծենամ սրանից յետոյ, որ մի գիշեր մի աղա հիւր ունեցայ իմ տանը, այսպիսի ընտիր նժոյգով:

— Քեզ փէշքեաշ, Հաջի աղա, ասաց վահանձնութեամբ չարչին, տուն մտնելով Հէմէդի հետ:

— Տիրոջը փէշքեաշ ինձանից էլ, բարով պայեկս:

Երեկոյեան երկար խօսակցութիւնից և ընթրիքից յետոյ, փորձի համար ասաց Քոռ-Հէմէզը.

— Միրզա աղա, (այսպէս էր կոչուում չարչին) արի մեզ ծախիր կովերը, էլ ինչի՞ ես գնում Ուրթա, կուզես փող կը տանք, կուզես ջահիլ մալ կը տանք:

— Հաջի աղա, դու մեզ այնպէս սիրով ընդունեցիր ու պարտաւորեցրիր, որ բոլորը քեզ փէշքեաշ որ անենք, կորուստ չենք ունենալ. բայց ինչպէս ասի, մեզ ջահիլ մալ է պէտք. թէ ունիք, փոխենք:

— Ինչի՞ չէ, առաւօտ բարի լուսուն ես խաբար կանեմ տղերքին, որ մեր մալը բերենք գիւղ. ջոկենք, նրանց էլ գին դնենք, սրանց էլ, և ապա առուտուրներս գլուխ բերենք: Սթէ համաձայնենք, էլի գնացէք Ուրթա:

— Լաւ, լաւ, ապա կիսաբերան չարչի Միրզան և խօսքը կտրեց այնպէս, որ լուծթիւնը տիրեց: Նշիկը չէր սխալուել չարչին ընկեր վեր առնելով. ինքը ո՛չ առուտուր արած ունէր, և ո՛չ էլ մարդու շարք նստած ելած: Միրզան Բիթլիզի սնանկացած բազիրգեաններից էր. նա գիտէր ամեն մարդու դամարը գտնել և նրա համաձայն շարժել: Ապրանքը թանգ ծախելու համար այնպիսի դիրք բռնեց և այնքան ճարտիկ շարժեց, որ Քոռ-Հէմէզը չլարեցաւ. և նա, որ մինչև այդ ժամանակ գողաժուն ապրանք էր համարում կովերը, սկսեց տարակուսել: Այն ինչ, Հէմէզը բոլորովին միտք չուներ դրանք գնել. նա փորձեր էր անում ձիու մասին հարց առաջարկելու և եթէ ձին էլ գողացւած ապրանք չլինէր, դժուար կը լինէր գնել: Հիւրասիրական օրէնքների դէմ չէր կարող մեղանչել, նամանաւանդ որ կարող էր բոլորովին պատուից ընկնել: Երկար լուռ ու մունջ ծխելուց և զիւղական հիւրերը ճանապարհ դնելուց յետոյ, Հէմէզը կրկին խղեց լուծթիւնը և ասաց.

— Միրզա աղա, չի կարելի, որ մեր արաբական մադեանի վրայ քաշենք առաւօտ ձեր ֆարաշը. ձեզ մի լաւ խալի ձիու դուլ փէշքեաշ կը տամ:

— Հաջի աղա, ֆարաշը քեզ փէշքեաշ, բայց եթէ էգուց ճանապարհ չգնայի, իմ կողմից արգելք չէր լինի:

— Ողջ կարողութիւնս կը գոհէի այդպիսի մի ընտիր ձի ունենալու համար, կանաչարկէի ծախել, բայց դա որ կայ մուրազ է, դուք բարով վայելէք:

— Ես առևտրական մարդ եմ, կը ծախէի այդ ձին քեզ, բայց տանը մի փոքր նշանած եղբայր ունիմ, որ ջիրիդ խաղացող է, յետոյ նրա ձեռքից չեմ ազատուիլ:

— Նա ձեր առաջ բան չի կարող խօսել, մէջ մտաւ Նշիկը, եթէ դուք կամենաք...

— Բայց այնպէս պիտի գործ բռնէ մեծ եղբայրը, որ իւր փոքրերի սիրտը չցաւեցնէ: Այս ձիու մայրն էլ, հայրն էլ մեր ախոռումն են ամեն տարի մի մի թայ տալիս են. տանը մի հատ կայ սրանից մի տարի փոքր, բայց առ նրա անունովն է:

— Որ այդպէս է, աղա, ծախիր ինձ այդ քէահաշնը. քո շնորհիւ մեր տանն էլ մի այդպիսի դարդ ունենա՛մք:

— Ախար ծախեմ, բայց էգուց ես ի՛նչպէս ետ երթամ...

— Քեզ փէշքեաշ, մեր ախոռում տասներկու ձի կայ, ընտրիր, որը կամենաս: Նշիկը կատաղում էր սրանց երկար ու ձիգ խօսակցութիւններից և իւր միտն էր ուտում, նկատելով, որ Հէմէզը ամեն ջանք գործ էր դնում մի կերպ իրանց ձին խլելու:

Առաւօտեան վաղ վերկացան, և երկար բանակցութիւններից յետոյ նժոյզի և տասը կովի տեղ՝ վեց մոզիկ, չորս աչառ, երկու ձի և մէկ էլ մէջիդիէ ոսկի ստացան.

լաւ նախաճաշ արին, մի կարպետ և երկու խալի ձիու չուլ փէշքեաշ թարքները կապեցին ու դիմեցին դէպի Ղարս:

— Շան որդին լաւ կապերս քաշեց—ասաց Նղիկը, ճանապարհ ընկնելով:

— Հիւքիւմաթը (պետութիւնը) իրենցն է, պատասխանեց Միրզան:

Ը.

Քոռ-Հէմէղի տանից բերած ապրանքը Միրզան աներկիւղ բազարում ծախելուց յետոյ քսան մէջիդիէ ոսկու չափ փող յանձնեց Նղիկին, որը առաւտութեամբ տասը ոսկի բաժին տւեց չարչի Միրզային: Նղիկը Ասլիի ճակատի համար քառասուն դադի գնեց, թանգազին չորսը առաւ և Միրզին ընտանիքով վեր առնելով Ղարսից, դիմեցին դէպի Ծքնի, տանելով իրենց հետ զանազան բազազի ու էթարի ապրանքներ: Գիւղում մի յարմարաւոր տուն վարձելուց յետոյ չարչին սկսեց իւր առուտուրը: Նղիկին տիրել էին մտածմունքները. երկու օր յետոյ նա անպատճառ լինելու էր իւր Ասլիի մօտ, իսկ նա դեռ պատրաստութիւն չէր տեսել:

— Գիտե՞ս ինչ կայ, ասաց Նղիկը Միրզային. ես կիւրակի կամ երկուշաբթի գիշեր կը մանեմ գիւղ. այնպէս ցլիտի անէք, որ իսկոյն գիշերը դուռը բանաք և գիւղացիք բան չհասկանան: Գեռ աւելի լաւ է ես գիշերը կը բերեմ նրան մինչև ետուտ տակը, դու Գիւլնազի հետ արի, այնտեղից Գիւլնազը (Միրզայի կինը) թող նրան տուն տանէ. մենք կերթանք մէկ երկու օր ուրիշ գիւղեր կը պտտենք առուտուրի, ու յետոյ օրը ցերեկով կը մըտնենք գիւղ, այնպէս որ մարդ բան չհասկանայ:

— Լաւ, աղբէր, ինչպէս որ կուզես, մենք քո ծառան ենք:

— Ինձ ծառայ պէտք չէ. ես ընկերի կարօտ եմ:

Նղիկը միայն խանջարով ու թւանքով դիմած ճանապարհ ընկաւ, անցաւ Շիրակը և ուղղւեց դէպի Աղբաբա: Իրիկւան մթանը նա մի որոշ քարափի տակ իջաւ, թւանքը և խանջարը զգուշութեամբ պահեց, ուղղեց քայլերը դարձեալ Կամարվան ու գնաց իջաւ Քոռ-Հէմէղի տանը: Տան տէրը թէև տանը չէր, բայց որդիքը նրան սիրով ընդունեցին, որպէս իրենց բարեկամի ծառային:

— Աղայիս արծաթի մուշտուկը այստեղ խօ չէ մնացել—հարցրեց Նղիկը միամիտ դէմք ընդունելով:

— Ո՛չ, մենք չենք տեսել, ասացին: Նրբ իրիկւայ հացը կերան պրծան, ելաւ պատրաստութիւն տեսաւ Նղիկը ճանապարհ ընկնելու:

— Ո՛ւր, ո՛ւր ես գնում, ձայն տւին ամեն կողմից. գիշերս կաց, առաւօտ կը գնաս:

— «Շտապով ետ դարձիր», հրամայեց ինձ աղաս. գնամ, թէ չէ, խօսք կը գայ վրաս: Հախով ծառայող մարդու վիճակը խօ զիտէք:

— Մենք քեզ չենք թողնիլ, ամեն կողմից մէջ մտան. այս գիշեր ժամանակ հազար ու մի շուն ու գէլ կայ, կալուրող է փորձանք պատահել, ետոյ մենք չենք ազատուի մեր հօր ձեռքից: Մեր հիւրն ես մինչև առաւօտ, լուսուն բարի ճանապարհ, ո՛ւր կուզես գնա՛:

Այս միջոցով բոլորովին սպասովեցրեց Քոռ-Հէմէղի տանեցւոց, որոնք տեղ չինեցին և հանգիստ քնեցան: Բայց Նղիկը, թէև սաստիկ յոգնած էր՝ վաթսուտ վերստ ճանապարհ ոտքով էր եկել այդ օրը, անկողնում չկարողացաւ հանգստանալ: Նա մտածում էր Ասլիի մասին, մտածում իրեն կողոպտողները ց պրէժը լուծելու մասին:

Մէջ գիշերին նա վերկացաւ, ներսէ ներս ախոռից զգուշութեամբ դուրս քաշեց ֆարաշը առանց թափի, միայն մի համեաով և առանց ուշադրութիւն դարձնելու սլացաւ դէպի այն քարափը, որտեղ պահել էր զէնքերը: Նժոյգը դեռ չհասած ապառաժի տակը, յամառեց, կանգնեց և չէր ուզում առաջ դնալ: Եղիկը իջաւ ձիուց, քաշեց իւր ետեից, մի կերպով առաջ գնաց, մօտեցաւ այն քարքարուտին, որտեղ թաղցրած էր հրացանն ու խանջարը: Գիշերը սոսկալի կերպով մութն էր, և անդադար Եղիկը զարկւում էր այս ու այն ժայռի կտորներին: Յանկարծ նրան չըջապատեցին երկու կողմից երեք հոգի և փշտոֆները կրակեցին: Նժոյգը կատաղած քաշեց իւր համետը Եղիկի թուլացած ձեռքից, ետ փախաւ: Յարձակողները պինդ կապեցին Եղիկին, ու ընկան նժոյգի ետեից, որն ուղղակի ճանապարհ ընկաւ դէպի Ղարաքիլիսա, իւր տան տիրոջ մօտ: Մթնումը նրա հետքը կորցրին թուրքերը, վերադարձան, քիչ թուլացրին Եղիկի կապերը և առաջները խառնած ճանապարհ ընկան դէպի Հաջի Վէլի Մէդէդ բէգի բնակարանը: Մէդէդ բէգի մարդիկը Հէօրագեալում հեռւից տեսած լինելով օտարական հրացաններով Եղիկին, կասկածել էին և նրա յետրից գնալով ու քարափում զէնքերի սպահը նկատելով, դարան էին մօտել, համոզւած լինելով, որ կրկին գիշերը այնտեղ վերադառնալու էր:

Թ.

Մէդէդ-բէգը Հիրակի վերջին վասալական իշխանն էր, որի հօրից սուլթանն զաւառի հոգերը մի կերպ խլել էր, բայց նրա փոխարէն ժառան-

գական թոշակ տալուց յետոյ, դարձեալ իւր վիճակին դայմադամ (զաւառապետ) էր նշանակել, այնքան որ իւր գլխատւած հօր և պապերի նման էլ Մագխաս բերդում չէր ապրում և սեփական ձիաւոր, հետի և թնդանօթածիդ զօրք չունէր, բայց Հաջի Վէլիում իւր առանձին սարայն ունէր և առաջւանից աւելի մեծ իշխանութիւն ժողովրդի վրայ: Թէև Ղարա Այալաթի փաշան էր նստում, բայց Շէօրագեալի զաւառից զատ Այալաթի գլխաւոր գործերը տնօրինում էր նոյնպէս Մէդէդ բէգը: Այալաթի ժողովի ամենապատուաւոր անդամն էր և ժողովականները առանց նրա կնիքը տեսնելու ոչ մի թղթի վրայ չէին յանդգնել դնել իրենց մատանին: Մէդէդ բէգը զաւառապետի անունով դարձեալ մի իշխան էր. նրա կամքից էր կախւած կախել տալ մէկին, ազատել մի ուրիշին, մէկին զրկել իւր բոլոր կարողութիւնից, միւսին բարձրացնել յայտնի պաշտօնների: Նրա Հաջի-Վէլիում ունեցած բանտում միշտ լինում էին ութ-տասը թէարաքեամա գողեր և պարտատէր հայեր: Դրանց թւում ընկաւ նոյնպէս Եղիկը:

Բանտը առաջ դոմ էր եղել և ձմեռը դարձեալ այդ նպատակին էր ծառայում, միայն մսուրքներով վրայ ամրացրած էր պինդ լալա կոչւած շղթաներ, որոնցով շատ անգամ աւազակներին անասունների հետ միասին էին կապկալում, այն տարբերութեամբ, որ անասուններին միայն վզերից էին կապում, իսկ յանցաւորներին վզերից ջուկ ոտքերն ու ձեռքերն էլ էին շղթայում: Եղիկի ոտքերը շղթայած էր, իսկ գիշերները ձեռքերն ու վիզն էլ էին շղթայում: Բանդում մի քանի ընկեր ունէր Եղիկը, որոնց մէջ հայ չկար:

Առաւօտից մինչև իրիկուն տխուր տրտում, բորբոքւած նրան տանջում էր Ասլիի վիճակը. արդէն խօսք տւած օրը եկել անցել էր: Այնքան տանջում էր նրան այդ միտ-

քը, որ երբեմն խելագարի նման կատաղում կուռում էր ինքն իրեն հետ, երբեմն ցնորածի նման անզգայ ընկնում էր մտուրքի տակ և խորասուզւում մտքերի մէջ: Ախորժակն անզամ կորցրել էր և որպէս ուղորմութիւն Մէդէդ բէգի հարճերի օրական մի անգամ ուղարկած թանապուրն անգամ երբեմն չէր կարողանում ուտել: Թարաքեամա անտարբեր աւագակները ցաւում էին թշառի վրայ և որքան աշխատում էին մխիթարել, հնար չէր լինում: Բանտարկելուց արդէն ութ-տասն օր անցել էր, ոչ ոք չէր հարցրել թէ արդեօք ինչ յանցանքի համար էր բանտարկւել, և ոչ ոքի յայտնի էլ չէր, թէ երբ է ինքն ազատելու այդ գոմից: Դատի, դատաստանի, մեղքը լսելու նրանցից ոչ ոք չէր արժանանալ: Մէդէդ բէգին եթէ մի որդի ծնէր, կամ ինարժանանալ: Մէդէդ բէգին եթէ մի որդի ծնէր, կամ ինքը մի լաւ երազ տեսներ, կամ, Գիւրջիտանից մի գեղեցիկ փախցրած կոյս նւէր բերէին, կամ մի լաւ տրամադրութեան մէջ լինէր, կը մտնէր և բանտարկեալներէից մի քանիսին կ'ազատէր, իբր գոհարեութիւն Ալահին իրեն հասած բարիքների փոխարէն, իսկ եթէ զայրացած լինէր, կամ մի դժբախտութիւն պատահած, դուրս կը հանէր մի քանիսին լաւ ծեծել կը տար, ոտքերը փախալսա դրած, մի քանիսին մահամբձ կ'արձակէր, մի քանիսին էլ Ղարսի բանտը կ'ուղարկէր գործերը քննելու:

Այս ընթացքը աւելի ձեռնտու էր չարագործներին էլ, Մէդէդ բէգին էլ: Եթէ իսկոյն դատաստանի յանձնէին, կարող էին դատապարտուել կախաղանի, գլխատութեան, երկար տարիքներ բանտարկելութեան և ուրիշ զանազան տանջանքների. այն ինչ մնալով բէգի ախորժակ՝ ազատութեան յոյսը չէին կորցնում: Վանցնէր ժամանակ, բէգը կը մոռնար, բարկութիւնը կ'իջնէր, և բանտարկեալների ազգականները, բարեկամները կը հաւաքէին և մի գումար պատրաստելով պատգամաւորութիւն կուղակէին բէգի մօտ

և կ'ազատէին իրենց ազգականին, այլ և այլ միջնորդների միջամտութեամբ:

Բայց ով էր մտածելու Եղիկի համար. ով կը գար նրա համար բէգից ազատութիւն խնդրելու. ում ունէր: Մինչև անգամ եթէ իւր գիւղի համբանները, նախկին հայ-թուրք տէրերը իմանային նրա բռնւած լինելը, մի պատգամաւորութիւն կ'ուղարկէին, Մէդէդ բէգին կը կաշառէին և մի կերպ նրան կախել կը տային: Եղիկը քիչ յոյս ունէր չարչի Միրզի վրայ. նա էլ ինչպէս իմանար, որ Եղիկը բանտարկւած էր, կամ թէ, նա էլ իւր ընտանիքը թողած կը մտածէր Եղիկի մասին: Երկնքի և երկրի տակ իրեն օգնելու պատրաստ մարդ չէր գտնում իրեն համար տանջող և մտածող. երկու անգոր արարած կային, որոնք երկուսն էլ իւր պաշտպանութեան կարօտ էին, իսկ իրեն օգնելու անկարող: Այդ թշառները մայրն ու նշանածն էին, որոնք առանց Եղիկի ողբով ու կոծով գերեզման էին իջնելու և միայն Եղիկը կարող էր նրանց փրկել, երջանկացնել:

Երբեք Եղիկի աչքի առաջից չէր հեռանում Աօլիի պատկերը. նրա հրացայտ աչքերը մարած, արիւն արտասուքով լեցւած, գլուխը կախած, վշտի քողը դէմքը պատած, կանգնած էր նրա մտապատկերներում: Անքան յափշտակւում էր, այնքան վրդովւում Եղիկը, որ կարծես լսում էր սիրեկանի անվերջ հառաչանքները, հեկեկանքները և ողբաձայն մանիններն ու երգերը: Մոռնում էր այդպիսի ըրպէնքներում վանդակում կապւած առիւծի նման, զարկւում էր պատերին, քաջքնում էր չղթաները, փոքրիկ միակ աչքը հոնքով չուռ էր տալիս չուրջը և սթափւելով, յուսահատ ընկնում զարձակ սալայատակի վրայ անզգայ և անշունչ:

Ծերունի բանտապետը, բէգի հարճերը նրա սոսկալի տանջանքները տեսնելով ցաւում էին նրա վրայ և ամեն կերպ աշխատում էին մխիթարել. ծածուկ կերակուր էին

բերում նրան, թուլացնում էին տանջանքները և բանտապետը շատ անգամ գիշերները չէր չղթայում նրա ձեռքերն ու վիզը:

Ժ.

Մի օր բաւական տաքութիւն ունէր Նդիկը: Բանտապետը ծածուկ բէգի հաւձերից մէկին ապաւրել էր հաւի ջրով, բրնձով մի լաւ ապուր եփել, որ Նդիկը ուտելով բաւական կազդուրւել էր: Երեկոյեան մի կարպետ և մի կտոր թաղիք բերել, զցել էր նրա տակը և իւր քեւավալով (ոչխարի մորթից մուշտակ) ծածկել նրան, քրտնեցրել էր բարեսիրտ բանտապետը: Այդ գիշերը նրա ձեռքերը և վիզը չէր չղթայել, միայն ոտքերի չղթայով էր թողել Նդիկին: Ինքը՝ բանտապետը մինչև կէս գիշեր հսկելուց յետոյ յոգնած, դադարած ընկել, քնել էր գոմի սէաքիւն (գոմի մէջ տախտակով կապած վերի յարկ):

Նդիկը մէջ գիշերից յետոյ բաւական կազդուրւած լինելով վերկացաւ, նստեց անկողնում, չորս բոլորը քննեց, հագաց, խորխեց և բոլոր ընկերներին ու բանտապետին խոր քնի մէջ գտաւ: Նա մի քիչ մտածելուց յետոյ իւր ծրագիրը կազմեց: Տասն և հինգ օրւայ ընթացքում նա լաւ էր ուսումնասիրել Մէդէդ բէգի տունը: Զգուշութեամբ ձեռքերը ոտքերը տարաւ և սկսեց փորձել մի կերպ չղթաներից ազատւելու: Նրա սրունքները շատ բարակ էին, ոտքերը մանր, դրա համար էլ, որքան որ փոքր չղթաներ էին ջոկել նրա համար, դարձեալ լայն և ազատ լինելով դարձնին կանչել փոքրացնել էին տւել. բայց դարբինը նորից ծակ չբանալու, այդ սոխրա (անվարձ) գործը գլխից մի կերպ ուղ առնելու համար, մի քանի մուրճի հարւածներով

նեղացրել, բայց երկարացրել ու դարկել էր Նդիկի ոտքերը: Բանտապետը՝ Նդիկի նիհար, վտիտ ու թոյլ կազմածքը աչքի առաջ ունենալով, բաւականացել էր, վատահ լինելով, որ գեաւուրը փախչելու փորձ հրբէք չի անի:

Նդիկը մի քանի անգամ սրունքների չղթայի երկաթի ապարանջանը քաշելուց յետոյ բաւական լայնացրեց և ձախ ոտքը լաւ թքոտելուց յետոյ բաւական չարչարեց և դուրս հանեց: Այս աշխատութիւնը նրան քրտնեցրեց և նսուժասպառ մի քիչ տարածւեց կազդուրւելու: Բայց ուրախութիւնից նա այնքան ոգևորւել էր, որ էլ երկայն չ'սպասեց, մի կերպ միւսն էլ դուրս հանեց: Բանտի դուռը ներսից, դրսից հաստ երկաթէ կոխպէքներով փակւած էր. պահապանները Մէդէդ բէգի դռան ծառաները չնից շատ յոյժ չկար բակերից անցնելու. պէտք էր շտապել և հետի ճանապարհ ընկնել: Նդիկը իւր թխի ու ոտքերի չղթաները չալակած ճանկրտելով պատից բարձրացաւ և երթկից դուրս եկաւ: Կտուրների վրայից մի քանի պտոյտներ առնելուց յետոյ ճանապարհ ընկաւ դէպի ձորը: Այդտեղ քարի տակ դրեց չղթաները, կտուրեց և կտուրները ցրեց, որպէս զի հետեւեալ օրը ջրի եկող կանաչ գտնեն Մէդէդ բէգին, համոզեն, որ Նդիկը չղթայակապ է բանտից փախել, որպէս զի ծերունի բանտապետին չնեղացնէ:

Այդտեղից ճանապարհ ընկաւ դէպի Ծընի լեռների և կրճերի ճանապարհով և չորս ժամայ ճանապարհը գնաց տան ու չորս ժամում. գիշերը ուշ ժամանակ մտաւ գիւղը: Զաբչի Միրզան և կինը շատ ուրախացան նրան տեսնելով, բայց հարսին՝ Ասլին չբերելու իսկական պատճառը և Նդիկի գլխին անցած արկածները չկարողացան իմանալ: Նդիկը նրանց հարցերին վերջ տալու համար ինքն սկսեց հարցեր տալ.

— Հան, դժբ ինչ արիք, ապրանքը լաւ ծախու՞մ է:

— Լաւ, լաւ, բայց...

— Էլ բայցը որն է, ասան, ինչ կայ:

— Մատո քէհէն մեզ նեղացուց...

— Ինչպէս թէ...

— Ասաց.— Ինչ անենք, թէ Դանէլը ձեզ քրէհով է տուել իւր տունը. քրէհել էք, նստէք, բայց առուտուր անելու չեմ թոյլ տալ... այստեղ առուտուր անելու համար ինձնից պիտի իրաւունք ստանայիր:— Նրա դարդն այն է, որ ուզում էր իրեն մարաքը տուն ու խանութ շինելով մեզ տալ: Տեսայ, որ ուզում է կապել խանութաւ և ինձ էլ Մէդէդ բէգի բով ուղարկել, երկար մտածեցի, վերջապէս կնիկս մի լաւ փերուզ խզմա (քթի գինդ) ունէր, որ չէր բանացնում, աւի ձեռքը և ուղարկեցի նրա կնոջ մօտ խնդիրքի: Այդ փերուզ խզման արժէք յիսուն դրուշ, վեր առաւ, լեզուն քաշեց, և իրիկուն մի քանի մարդով եկաւ ութ տաս դուրուշի էլ առուտուր արաւ, փողը չուեց: Չուզեցինք, գլուխն ուտէ, թոյլ տայ ազատ առուտուրը չարունակեմ:

— Լաւ, լաւ, ասաց մտածելով Նզիկը և սկսեց ծոծրակը ու գլուխը բորել. բիշ լսելուց յետոյ ասաց.— Ուրիշ առուտուրներդ...

— Փառք Աստծոյ լաւ է, բայց...

— Էլի՞ բայց...

— Ապրանքս բիշ է, թէ մի հազար դուրուշի ապրանք ունենամ, ես էլ դարդ չեմ ունենալ...

— Կ'ուսենաս, կ'ուսենաս, դարդ մի անիլ, ութ-տասն օր էլ սպասիր, ասաց Նզիկը յուսադրելով: Բայց աւելորդ չէ ապրանք աւելցնելու, էգուց էլի Մատո քէհէն կը գայ առանց վճարելու կը տանի:

— Քու կեանքդ ողջ մնայ, դու որ իմ գլխի վրայ ես, էլ իմ ինչս կը պակսի:

— Ես գիշեր ցերեկ բեզ վրայ դարառու խօս չեմ կարող կանգնել. ախար դու էլ տղամարդ ես, գլխիդ գդակ կայ դրած, ինչի՞ ես թողնում, որ քոսոտ քէհէն գլխիդ նստի, այսօր տասը դուրուշի տանողը էգուց հարիւրի էլ կըտանի:

— Այդ ճիշնչ, մէկ գիւղում հաստատւիմ, նրա տարածով չեմ քանդւի. Աստուած ողորմած է, էգուց մէկէլ օր նրան այնպիսի գնով ապրանք տամ, որ տարածից երեք անգամ աւելի վրին բեռ բառնամ: Դաւթարն իմ ձեռքս չէ:

— Դու գրէ դաւթարը. աղքատը վիզը ծռած, անձարացած ունեցած չունեցածը քեզ պիտի բերէ պարտքից ազատելու համար, բայց համփաների ու քէհաների յետևից ման արի, խնդրիր, աղաչիր, որ քեզ փող տան:

— Մի վախենալ, ես նրանց չեմ թոյլ տալ, որ փողս կուլ տան: Մէկ էլ որ, աշխարհի կարգն է, ո՞վ որ զօրեղ է, տկարին պիտի կուլ տայ: Դրոսնց պիտի քիչ շահենք, պատուենք, որ մեր առաջը քար չդնեն: Երեսանց որ ես ասում եմ— Քէհա ջան, ես քոնն եմ, ինչ որ ունիմ քոնն է, թէ մի պատառ հաց էլ ուտում են իմ մանր ու խոշորը, էդ էլ քու շնորհիւն է, միթէ մոքովս էդ եմ ասում: Ի՞նչ անեմ, որպէս զի կաշիս ազատեմ, ես նրան կուլ չգնամ, քիչ չողոքորդում եմ, նա էլ ուռչում է տկի պէս. թող ուռի, մի օր այնպէս կողքը կծակեմ, որ իջնի, գետնի հետ հաւասարւի: Միըզան իր բանը գիտէ:

ԺԱ.

Նզիկը նոյն գիշերը հանգիստ չկարողացաւ քնել: Մտածում էր առաւօտ վաղ գնալ սահմանը անցնել և Ասիին փախցնել մի կերպ Ծընի, բայց գիւղի քէհէն, չկամ դրացիները, Շէօրադեալի Ղայմազամ Մէդէդ բէգը,

անապահով դրութիւնը, իւր հետքը փնտրողները նրան տատանման մէջ էին գցել. չէր իմանում ինչ ընթացք բռնելը: Թէև սրընթաց ֆարաշը փախել էր, բայց Նզիկի համար այդպիսի նօյններ ձեռք բերելը դժուար չէր. Շիրակի ամեն մի մեծատան ախոռում այդպիսի քէօհլաններ կարելի էր գտնել, բայց նա հաւատարիմ բարեկամ և չնախանձող ընկեր չուներ, որին հնարաւոր լինէր կեանքը հաւատալ: Միրզայի շարժումները արտայայտում էր նրա հոգու ստորութիւնները և ամեն կեղտոտութիւն անելու ընդունակութիւնը, բայց չէր գտնում երկնքի տակ մի ուրիշ անձնաւորութիւն, որ նրանից նազդ վնասակար լինէր իրեն համար: Առաց մէկին փորձելու յիմարութիւն էր համարում անձնատուր լինելը:

Բայց ճանապարհորդութիւնը անցեալէն էր. մղդդսի Սիւրեղը և Մուքէն կարող էին գէպքից օգտուել և Ապիին տանջելուց ջոկ, իրենց ճիրանները գցել:

Թէև մտածում էր նախ մի կերպ Մատո քէհից վրէժ առնել և նրան ստիպել, որ չյանդգի Միրզի չալքովն անգամ անցնելու, բայց ժամանակը չէր: Աերջապէս երկար մտածելուց յետոյ որոշեց գուրս գալ Մէդէդ բէգի վիճակից: Գիշերը վեր կացաւ Միրզային ձայն տւեց:

— Ախպէր, էգուց ելիր, գնա Քերս: Ապրանքից մի մաս տանք, տուն բռնէ, կարգի դիր, Մէլօին այնտեղ թող, յետոյ տունն էլ վերցրու տար: Աշխատիր գեղի ամենից ուժեղ քէհի տունը վարձել և տանտիրոջը շահել: Նթէ Ղազար քէհի ջրաղացի քովը տուն բռնես ամենքից լաւ է: Ես երեք օրից յետոյ կ'գամ Քերս, կարելի է նշանածս էլ բերեմ:

— Լաւ, բայց այստեղ աւածս քրէհը, քէհի կուտ աւածները:

— Ես նրա քթից կ'հանեմ, այդ քու բանը չէ:

— Լաւ, ինչպէս որ կ'ըրամայես:

Միրզան դիմադրելու ոյժ չուներ. նա Նզիկի կամքին երբէք չէր հակառակուել: Գիշերաւանից սկսեց իւր սրտորաստութիւնը:

— Գրանք թող, վերջն էլ կարող ես կարգի գնել, ձիգ թամբէ, լաւ թամբ դարկ, ասաց Նզիկը հրամայական եղանակով. ես կերթամ, Զուռ ճանապարհին կ'նստեմ, չուտ արի, հասի. թւանքը հետդ վեր առ. այնպէս բռնէ, որ մարդ չտեսնի:

Նզիկը կնոջ համար առած ոսկին և չորերը մի փոքր կապոց շինած, թևի տակը դրած գիւղից գուրս ելաւ, ճանապարհ ընկաւ: Մի քանի րոպէից յետոյ Միրզան նրա հետից հասաւ. Նրկուսով ձին քչեցին գէպի Գիւնէ լեռան փեշերը, որտեղ արածում էր Մատո քէհի մատենաների իլխին: Նզիկը ձիուց իջաւ, և իլխին մօտենալուց յետոյ սողալով մտաւ նրանց մէջ: Նրկար սողալուց յետոյ լարը մի լաւ ձիու վզովը գցեց, բռնեց ու շալակը թռչելով քչեց գէպի Միրզան:

— Հուտ ձիւ թամբը քանդէ և սանձը ինձ տո՛ւր, ասաց Նզիկը: Միրզան կատարեց, և անասնձ ու առանց թամբի իւր ձին նստած վերադարձաւ Ծբնի: Նզիկը մտերակեց Մատո քէհի իլխից ջոկած ձին և արշալոյսը չբացւած մօտեցաւ Անիի աւերակներին, որոնց կողքից ձին քչեց գէպի Տալար և ձորն իջնելով Ախուրեանին մօտեցաւ: Այստեղ Մատո քէհի իլխից ընտրած ձին ցոյց տւեց իւր շնորհքը. նա կուռեց վարարած գետի հետ և քաջութեամբ անցաւ, թէև գետափից ջուր տանելու եկած Կարմիր-վանքի կանայք յոյսերը կտրած արդէն վայ տւին ղոչաղ ձիաւորի տիրոջը:

Երբ անլնաս ավր գուրս եկաւ Օսմանցու սահմանից այդ բաշխարտ աղէն, բարեսիրտ կանայքը չուրջը

հաւաքւեցին. ամենքն էլ սկսեցին նրան իրենց տուն հրաւիրել: Ամեն կին ուզում էր բաղդ ունենալ աւելի շատ ժամանակ տեսնելու այդ առանց բաշպորդի զոչաղին, որին արեւթիւնն ու բաղդը օգնել էին բարի լուսին: Ողջ օրը նրանց չըջանում անցկացրեց Նդիկը, ամեն տեսակ պատիւ արին, որը կերուխումից յետոյ մի քանի ժամ էլ հանգստացաւ և յետինքի ժամանակ ձին նստաւ, ճանապարհ ընկաւ դէպի հիւսիս, դէպի իւր սէրը Ասլին, որը մագնիսի նման քաշում էր իրեն Նդիկի խելքը, միտքը, սիրտն ու հոգին:

ԺԲ.

Նդիկի մղբսի Նիւրեղենց տանից Ֆարաշը, գէնքերն ու շորերը փախցրած առաւօտը Ասլին երազող դնդրոյ Մուքէն վաղ վեր կացաւ, քանդեց Ֆարաշի ոտքից բխովը չւանի կապը, շորերն հագաւ, մտաւ ախոռը խոտ տալու իւր նժոյգին: Ահագին խուրձը գրկած մօտեցաւ Մուքէն—Ֆարաշ ջան, քէօհլանս—կրկնելով և մատրբում դետեղելուց յետոյ երբ ձին չգտաւ, մնաց ապշած: Բխովու չւանը քաշեց և երբ նկատեց, որ այ ձիու ոտքն էր դարկած, իսկոյն կասկածեց և կանչեց.

— Մղբսի ապեր, Մատօ ամի, Պետօ ամի, Սէթօ, Համօ, Կարօ.

— Ե՛յ, ի՛նչ է, ի՛նչ ես զաւմաղալ դցել, չես թողնում քնենք, ասաց Սէթօն պառկած տեղից. ի՛նչ ես դիւտահարի նման մէջ գիշերին վեր կացել ու մարդու անուշ քունը հարամ անում:

— Տօ տղա, ել, տօ, սէր է Ֆարաշը:

— Ի՞նչ ես յիմար յիմար գուրս տալի...

— Մղբսի ապեր, քէօհլանս չկայ...

Իսկոյն թափւեցին, բըբըցեցին, դռները բացին և նկատեցին ձիու քայլերի հետքերը: Արշալոյսը արդէն բացւել էր, զաւմաղալն ընկաւ տունը. պառաւանքը վերկացան, հարսները շորերն հագնւեցան, ճծկեր երեխաների ձայնն ընկաւ, կովերն սկսեցին բառաչել, հորթերն արձագանք տւին իրենց մայրերին, նախրչիները թափւեցան և աղմուկը սկսեց սաստկանալ:

— Տօ, տղայ, վազեցէք, այս իզով գնացէք, գոռում էր մղբսի Նիւրեղը, ցոյց տալով ձիու սմբակի տեղերը իւր եղբայրներին և որդիներին...

— Աղջի Սանգօ, արէս բեր, գոռում էր Մատօ ամին իւր կնոջը:

— Տօ տղայ, Պետօ, չարխներդ հագիր, անապէս գնա, գոռում էր պառաւ տատը իւր փոքր որդուն:

— Հաւար, հասէք, էս կողմն արիք գոռում, կանչում էին ամեն կողմից, և այդ ձայնը միախառնւելով անթիւ անասունների բառաչների, մայրոցների, կտկոցների և խրխինջների հետ, կազմում էր մի գիւղական մուգիկա, որը սովորական է ամեն գիւղերում, մանաւանդ զարնան սկզբներին, եայլա գնալուց առաջ: Չայները քանի գնում հեռանում էին, աւելի նւագում և քաղցր տպաւորութիւն թողնում: Նախիրները գիւղից բաւական հեռացել էին և Նդիկի ետևից գնացողների ձայնը էլ չէր լսում:

Գիւղում խօսելու նիւթ դարձաւ ամենքը իրար տեսնելիս գողութեան մասին էին խօսում և ամեն մարդ հետաքրքրութեամբ սպասում էր գնացողների վերադարձին: Առնայք հետզհետէ մոտնում էին մղբսի Նիւրեղենց տունը մխիթարելու մտքով, նոր նոր հարցեր տալով նրանց սիրտը աւելի վրդովում էին և գողցած իրերի պատմութիւնը լսելով գուրս էին գալիս և հագար ու մի վրագիրով

իրար պատմում։ Վովերը կթող հարս-աղջիկները կաթ փուխու համար մարաք գնալիս ու դառնալիս իրար հարցնում էին իրերի դրուժիւնը և հազար ու մի ծաղրալի անակախներով կնքում Մուքէին։ Ուրիշները քթոցով շալակած ախոռի աղբը թափելիս, գոմերի թրիքը թխելու համար դուրս կրելիս հեգնական հայեացքներով իրենց սրելիներին, կամ մտքում ունեցած ջահիլներին զգալ էին տալիս ամօթալի արկածը, մանիներով հազար ու մի նախատինք էին թափում անկար մարդու գլխին և վայ տալիս տիրոջը։

— Վայ, ֆողը գլուխդ, մարդու ոտքից քնած տեղը ձիու կապը քանդեն, ու չիմանայ, ասում էր մի կին իւր հարեանին։

— Եդ ես ասում, վրայ էր բերում մի ուրիշը, հագի դանավուզ արխալուխն հանին տանեն, նա մեռելի պէս տէր չլինի։

— Ջաթի (արգէն) գնդըշկածի մէկն է, էն ինչ տղամարդ էր որ... ասում էր մէկ ուրիշ կին։

— Մղդսի Նիւրեղի տղէն է. հօր մալը շատ է, ու տղի պակասութիւնները ծածկում է... Դուք ձեր դարդը քաշեցէք, ասում էր մի ուրիշը, էգուց կերթայ Գիւմրի նոր չորեր կարել կը տայ, նոր ձի կառնէ... նրանից ինչ կը պակսի։

Մինչև կէս օր ընկան սարից սար, քարից քար, վերջապէս յետքը գտան, հասկացան, որ Նդիկն էր կատարել այդ աւագակութիւնը, որն անցկացել էր և սահմանը։

Տխրութիւնը պատեց մղդսի Նիւրեղին. այս անպատուութիւնը և կորուստը նրա սիրտը այնպէս խոր խոցեց, որ նա քիչ էր մնում գժւի։ Իսկոյն ձին նստաւ, զրպանը լցրեց արծաթ մանէթներով և բաջալի ոսկիներով ու ճանապարհ ընկաւ դէպի Գիւմրի՝ մովրովի դուռը. իսկ Մու-

քէն մի քանի ձիաւորով ընկաւ սարէ սար, անցաւ սահմանը։

Գիւմրի նստած մովրովը մղդսի Նիւրեղի համար հարկ եղած թղթերը գրեց, ուղարկեց Նրեան, այնտեղից էլ ուղարկեցին Թիֆլիս, որպէս զի կարգադրութիւն անեն Էրզրումի կօնսուլին իմացնեն, որպէս զի Ղարա գրեն և գողը փնտրել տան։ Մովրովի կանցելեարի զրազիրները և թարգմանները էգուց կ'գայ, միւս օր կ'գայ քու թղթերի պատասխանը—ասում էին մղդսի Նիւրեղին և բերած փայլուն բաջաղիները և ցոլուն մանէթները մէկ մէկ կուլ տալիս, խեղճ մարդ, լեզու չէր հասկանում, որ անձամբ գլխաւորից կտրական պատասխան ստանար, գնար իւր զիւղը, իսկ կանցելեարի դռան քաղցած սպասաւորները ДЕСЯТЬ-ուց սկսած մինչև սեկրետարը թեթևացնում էին մղդսի Նիւրեղի գրպանը։

— Սղպէր, ես խօ ձիու և հինգ-տասը կովի դարդը չեմ, Աստուած տուի, չէ խնայել, էլի տեղը կայ, էլի կարող եմ աւելացնել, բայց ինձ սպանում է այս արարքը, այն քնձրոտ Նդիկը, որ փչեա կը գլորի, մէկ զարկեա ոսկորները կը խշրի, նա իմ տնից ու դռնից մալ փախցնէ։ Այս տարածը ոչինչ, ապա թէ որ գործի պոչը բաց թողնես, էգուց էլի նոյն խաղը պիտի խաղայ իմ գլխին։

— Մի վախենալ, մղդսի ամի, մովրովը այնպէս թուղթ է գրել, որ Ղարսի փաշան ստանի ծակից էլ գտնել կը տայ ու կուղարկէ քու մալն էլ, քու զողն էլ։ Նրը ձեռքերս անցնի Նդիկը, այն ժամանակ դու տես ինչ դատաստան անել կը տայ պատի դիւբանդը նրա գլխուն։ Դու այսօր ինձ մի բաջաղու տուր, մէկ գնամ նշանածիս ուրախացնեմ, քեզ ուրախացնելը այս իմ վզիս պարտքը։

ԺԳ.

Մուքէն երեք չորս օր ման եկաւ Շիրակում. իրենց ծանօթ բոլոր գիւղերը չըլեց, ամեն տեղի անցքերը հարց ու փորձ արաւ, լսեց և յուսահատ ետ դարձաւ: Ճանապարհին նա մտածում էր, թէ ի՞նչ ասէ գիւղում իւր ընկերներին, եթէ իրեն ծաղրածութեան առարկայ դարձնեն: Վերջապէս գլխակոր ձին առաջ էր քշում մոլորածի պէս և չէր իմանում ինչ ընթացք բռնելը: Որպէս զի դատարկածեուն ետ դառնալը չնկատեն գիւղացիք և չծաղրեն նրա անկարողութիւնը, նա իրիկաւն դէմ մտաւ թուրքի Ղարաքիլիւս և իջաւ իրենց ծանօթ և պարտական Մէշաղի Մահմէդ Ալու տունը: Մինչև կէս գիշեր նա խօսում էր նրանց հետ այդ օրերը պատահած արկածների մասին, որոնք գովում էին այն ճարպիկ երիտասարդներին, որոնք կարողանում էին հեռւից գնալ և գողանալ ընտիր նոյնքներ, ուժեղ եղներ, կաթնատու կովեր և այլն: Գիւղացիք առանց քաշելու և առանց ուշադրութիւն դարձնելու Մէշաղի Մահմէդ Ալու զայրացկոտ ունքերին ու մրութենքներին գովում էին Եղիկի քաջասրտութիւնը, որը կարողացել էր Ֆարաշը փախցնել:

Մէջ գիշերին Մուքէն զինւեցաւ, ձին նստաւ և գիմեց իրենց գիւղը. ճանապարհին մինչև Արփաշայի ափը նրան ընկերացաւ Մէշեղի Մահմէդ Ալու կրտսեր որդին՝ Հասանը: Արփաշայը անցնելուց յետոյ չնորհակալութիւն տուեց, և Հասանը վերադարձաւ: Դեռ շատ չէր հեռացած Արփաշայից, Մուքէն լսեց մի ձիւ արագընթաց քայլերի ձայնը, որը Արփաշայի մէջ կանգնեց ջուր խմելու: Մուքէն կարծեց, որ դաշախի թարաքամա է, զգուշանալու համար ճանապարհից դուրս եկաւ և կազախների մարդերի

գլուխը մի թումբի ետեւ անցաւ: Քիչ յետոյ ձին անցաւ ջուրը և արագ քայլերով ճանապարհը ուղղեց դէպի Ղարաքիլիւս: Թէև գիշերը մութն էր, ամպապատ ոչինչ չէր կարելի տեսնել, բայց Մուքէն նրա քայլերի ձայնից հասկացաւ, որ ձին բեռնաւորած չէր: Գուցէ, մտածեց, իրեն էին հետևում. գուցէ Եղիկն էր, գուցէ... այնքան մտաւնջութեան մէջ ընկաւ, որ երկիւղից չէր համարձակւում հետևել: Վերջապէս սիրտ առաւ, մտածելով, որ իրենց գիւղի սահմանումն էր դառնում. և նստած ձին իրեն ամեն դէպքում կարող էր օգնել, առաջ գնալ: Ձին ուղղեց գիւղ և գնաց կանգնեց մղդաի Վիրեղենց դռան առաջ: Այնտեղ հասաւ Մուքէն էլ և Ֆարաշը՝ առանց թամբի, կտրտած սանձով արիւն քրտինքի մէջ կորած գտնելով ապշած մնաց: Բայց իսկոյն ուրախութեամբ լցեցաւ և սիրտը հրճաւ: Բոլոր զեղած դուռը սկսեց արագ արագ բաղխել: Գիւղի չնեղը ամեն կողմից հաջորդ գցել էին և նրանց որոտման ձայնը զարթեցրել էր շատերին: Պետք ամիս ճրագը ձեռքը դուրս եկաւ և Մուքէի ձայնը լսելուց յետոյ դուռը բացեց: Դուռը դրացի իսկոյն թափւեցին և ամեն կողմից հարցնում էին Մուքէից, թէ ինչպէս կարողացաւ Ֆարաշը ետ բերել: Մուքէն առիթից օգուտ քաղեց և հաւատացրեց, որ Եղիկին պատահել էր մթանը, Քիւրակ-Պարայում սպանել, ձին առել ու վերադարձել:

Թէև շատերը չէին հաւատում ստախոս ու գնդրօշ Մուքէին, բայց Ֆարաշի ներկայութիւնը մասամբ ստիպում էր հաւատալու նրա խօսքերին:

— Ախպէր, ասում էր մէկը, թէ ես Եղիկին գիտեմ, նա հոգին բերանը դրան ձի չէր տալ:

— Տօ, ախպէր, ասում էր մի ուրիշը, դա ի՞նչ թւանք գցող է, որ Եղիկին զարկէր, վար գցէր ու ձին ձեռքից խլէր:

— Ախպէր, թէ ես ճանաչում եմ Նզիկին, դա նրա գիւղուկի առաջից գլուխը պրծցնողը չէ՞ր, բայց մի բան կայ...

— Տնաչէններ, ասում էր մի ուրիշը, գնանք քնենք, վախենաք էգուց, էլ օր բանը չպարզւի: Ստի մէնզիլը (տարածութիւն, երկայնութիւն) կարճ է, շուտ կը յայտնւի: Նզիկի արարքը շատերին ուրախացրել էր ներքուստ: Վերջապէս մղղսի Նիւրեղին վնասած տեսել էին, իսկ այս դէպքը շատ դուր չեկաւ:

Մութէի մայրը առաջ եկաւ, իւր ղոչաղ ողբու ճակատը պաղեց, ներս տարին, ձիերին հանգստացրին, խոտ, գարին տւին, և մինչև լոյս հանգստութիւն չտւին տանցիք և բարեկամները Մութէին: Օրւայ կեղծ հերոսն էր և ամենքը ուզում էին արկածի պատմութեան հետ իսկութեամբ ծանօթանալ:

Լուրը հասաւ Ասլին: Նրա մեծ եղբայրը լսել և տուն դարձել պատմում էր հօրը Մութէի արկածը: Ասլին, որ գիւղում պատահած աղաղակներից դարթել էր, էլ չէր քնել, եղբոր տուն վերադառնալուց յետոյ ծածուկ մօտեցել էր լսելու հօր և եղբոր խօսակցութիւնը: Նզիկի մահուան պատմութեանը թէև նա չհաւատաց, բայց տխրութեամբ լցած գնաց պառկեց և սկսեց անկողնի մէջ անձայն լալ և աղի արտասուքով բարձր թռչել: Նախազգում էր, որ իւր սիրելուն վտանգ էր սպառնում և այդ վտանգի առաջն առնելու ճար չունէր: Հօրը յաղթելն հեշտ էր, բայց մեծ եղբայրն աւելի դժբախտ էր, աւելի ազդեցութիւն կարող էր բանեցնել հօր վրայ և մտադրութիւնը գլուխ բերել: Գալօ քէհէն թէև չէր համոզւում որդու խօսքերով, բայց չէր էլ հերքում նրա ասածները:

Այնքան անկողնում լաց էր եղել, այնքան հեկեկալացել էր և այնքան տանջւել, որ թմրել, քնել, մնացել էր:

Պրշալոյսին երբ նրա ընկերները բանի գործի էին, երբ նրան փնտրում էիր ոչխարը կթողները, մայրը մտաւ քիւլարը և նրան քնած գտաւ: Քնած տեղը անգաղար նա տնքում էր և հառաչում: Թշուառ մայրը զգաց, որ մի ցաւ ունէր աղջիկը, նրան չգարթեցրեց և հարսներին ու թուներին հրամայեց նրա պարտականութիւնները կատարել: Տրտնջում էին հարսները սկեսուրի դատաստանի վրայ, հայեացքներով իրենց դժգոհութիւնը յայտնում էին ամուսիններին, որոնք թէև անտեղեակ գործից, հայհոյում էին իրենց ամուսիններին:

Երբ ամեն մարդ իւր բանի-գործին էր, պառաւն էլ թնդիրը վառել, պղնձով ջուրը դրել, խմորի տաշտը մօտեցրել էր օրական հացը թխելու համար, մինչև թնդրի իջնելը, հարսի գալը, զրդնակն սկսելը, կրկին մտաւ աղջկայ մօտ և բռնելով նրա դատասկն ասաց.

— Ասլի ջան, աղջիկս, ի՞նչ ունես, վեր կաց:

Ասլին իսկոյն թռաւ, ելաւ հագաւ,—Բան չկայ մայրիկ —ասելով գնաց իւր գործին: Բայց մայրը նրա գունատ դէմքը նկատած լինելով, թէև գնաց հացը թխելու, միայն անսկզբ մտածում էր Ասլի վրայ:

Փ.Գ.

Մղգսի Նիւրեղը Մութէին Փարաշի հետ դառնալու խաբարը առնելուն պէս, արդէն զգած լինելով դրադրների ձեռքից, վերադարձաւ գիւղ: Աչքի լոյսի եկան ամեն կողմից և Գալօ քէհէն էլ շտապեց ուրախակցութիւնը յայտնելու: Մղգսի Նիւրեղը վերադարձին հետը մի տկճոր քիչմիշի արագ էր բերել. գալով գնացողին շահեց, պատուեց. անխնայ խմում էին հիւրերը: Ուրա-

խութիւնն ու խմիչքը հարբեցրել էր մղդսի Նիւրեղին և նա արտայայտում էր ամեն թասին իւր անչափ ուրախութիւնը:

— Այս թասն էլ, Գալօ քէհա ջան, բու աղիզ աղբ-րութեան կենացը. քեզ պէս դրկից, քեզ պէս բարեկամ և տանա լաւը կամեցող չունիմ այս գիւղում: Քեզ համար դրած է այս օջախը. ես չեմ տան տէրը, դու ես, քէհա ջան, հրամայէ, թող հրամանը կատարւի: Բայց չէ, ես կը հրամայեմ. այսօր իմ ուրախութիւնը միժ է. ձեր չնորհիւ, ձեզ պէս բարեկամների կամեցողութեամբ իմ կորուստս վերադարձաւ: Փարաշը քեզ փէշքեաշ, Պետօ, տար քէօհ-լանը կապէ քէհէնց ախոռը, մի ձին լինչ է, որ ես խօձիւս դարդը չէի, ես ձախորդութեան դարդն ունէի, էն էլ, փառք Աստուծոյ, դէպի բարին փոխեց: Պետօ, Մատօ, մի ոչխար մորթէ, մատաղ արն, մենք էլ կ' ուտենք. թէ՛զ, դանակդ սրէ:

— Մղդսի ափսր, Փարաշը ես տանեմ քէհէնց տունը, ասաց Մուքէն կակաղելով:

— Հա որդի, տա՛ր, դո՛ւ տար, բու ձեռքով փէշքեաշ արա քու ախորացուն, ախոռը կապիր ու արի:

— Ձէ ախպէր, չէ, չնորհակալ եմ, ձին տիրոջը փէշքեաշ: Թող Մուքայէլը բարով վայելէ, մուրադն առնէ. տունը աչքի առաջ պահէ, որ միշտ յիշէ, որ տան դուշմանի հախից ինչպէս պէտք է գալ:

— Մի խօսիլ, Գալօ քէհա, կը ցաւեմ, մի դէմ կենալ, բաշխածը—բաշխած է, վերջացած է. տա՛ր որդի, տար կապիր:

— Մուքօ, մի տանիլ, ախպէր տեղը կապիր, դու ինձ լսիր, հայրդ ինձ բաշխեց, ես էլ քեզ եմ բաշխում, ասաց մօտենալով Գալօ քէհան:

— Տար, ասում եմ քեզ, ձայնը աւելի բարձրացնելով

մօտեցաւ մղդսի Նիւրեղը, տա՛ր կապիր, ետ արի:

— Ախպէր ջան, ինչի ես ամաչացնում Մուքօն, դու տեղը կապիր, դու ինձ լսիր, ասաց ու քաշեց գրկելով ներս տարաւ, մղդսի Նիւրեղին Գալօ քէհէն:

Մուքէն, երեւակայական յաղթութիւնից յետոյ, ուզում էր մտնել Գալօ քէհէնց տունը, Ասլիի աչքին երևնալու, նրա ուշքը գրաւելու յոյսով, բայց հանգամանքը չնպաստեց, ցանկութիւնը անկատար փորը մնաց:

Մղդսի Նիւրեղը քիչմիշի արագով հետգհետէ տաքաց-րեց գիւղի բոլոր քէհաների ղլխները, մատաղները եփեցան, հորոված, խաշած բաժանեցին, մինչև իրիկուն քէյֆ արին: Մղդսին Գալօ քէհին աջ կողմը նստեցրած, ամեն մի լաւ պատառը կիսում էր նրա հետ և ամեն մի թասին մի մի խօսք էր զցում, նրա հետ ժառանգական բարեկամութեամբ կապւած լինելու ցանկութիւնը արտայայտելով: Գալօ քէհէն հասկանում էր նրա մտադրութիւնը, բայց փախչելու, ազատելու յոյս չունէր: Սեղանից յետոյ երբ արդէն հաւաքել էին ամեն բան, մղդսի Նիւրեղը ասաց.

— Ախպրտանք, ես ուզում եմ քէյֆը առաջ տանել. մինչև իրուկուն մեր տանը քէյֆ արինք, արիք այս տեղից երթանք գիշերս էլ աղբօրս՝ Գալօ քէհի տունը շարունակենք մեր ուրախութիւնը:

— Երթանք, երթանք, ձայն տւին ամեն կողմից:

— Արնդ, ախպէր, դեռ մեր տկճորը կիստած չի լինիլ չորս օր էլ որ խմենք չի պարպիլ, հինգ վեզրօ բան է. քաղաք մարդ ուղարկելուց աւելի լաւ է մենք չալակներ տկճորը հետներս տանենք: Գիտեմ թէ Գալօ քէհա ջան, մեր մէջ իմ ու քու չպիտի լինի. քէօհլան՝ չ' ընդունեցիր, արադս պիտի ընդունես...

— Կ'ընդունի, կ'ընդունի, աղաղակում էին ամեն կողմից:

— Տղերք, մաշալէքը վառեցէք:

Քսանի չափ միջահասակ և հասակաւոր համփաներ՝ չըջապատած մղգսի Սիւրեղին և Գալօ քէհնի, դիմեցին վերջինիս տունը: Նրանց առաջից և կողքերից չորս հինգ մաշալաներ վառած երեխներ տանում էին: Արդէն մի երկու ճարպիկ տղայ վազել ժամանակին հիւրերի գալուստը իմացրել էին քէհնի մեծ որդուն՝ Թոմասին: Երբ մօտեցան անկոչ հիւրերը քէհնից դռանը, Թոմասը հրամայեց մօրթել մի գեր ոչխար: Նրա առատասրտութիւնը զովեց մղգսի Սիւրեղը և եղբօր Պետօի ականջին ասաց, որ գնայ Փարաշը Մուքէի հետ ուղարկէ քէհնից տունը: Սա մի կաշառք էր, որ տալիս էր մղգսին Թոմասին, դիտենալով, որ նրա կամքից կախած էր ամեն բան:

Օդան նստած ուրախութիւնները շարունակած միջոցին Թոմասի ու Մուքէի վէճի ձայնը հասաւ Գալօ քէհնի և մղգսի Սիւրեղի ականջը: Գալօ քէհնի երբ ուզում էր դուրս գնալ, մղգսի Սիւրեղը նրա թևից բռնեց ու նստեցրեց քովը ասելով.

— Ախպէր, նստիր, բեզ ինչ:

Այս միջոցին ներս մտաւ մի երեխայ և քէհնի ականջին մի քանի խօսք ասաց.

— Ախար ինչի՞ այդպէս բան էք անում, մղգսի, Փարաշն ինչի՞ են բերել:

— Այդ քու գործը չէ, ես բաշխել եմ Թոմասին:

Ճարահատեալ Թոմասը ախոռը կապեց քէօհնանը և եկաւ շնորհակալութիւնը տւեց: Հետզհետէ հրաւիրեալները շատանում էին: Այդ միջոցին Վարնի գաղթական աղաներից և սարլաֆներից մի քանիսը ապրում էին Վարաքլիստ: Գիւմրին քաղաք դեռ չէր դարձած. նրանք էլ հրաւիրւեցին: Սրանց հետ եկան սազանդարները, որոք իրենց երգերով և նւագածութեամբն աւելի բորբոքեցին այդ

ուրախութիւնը: Այս միջոցին ուրախութեան լրումը պահանջեց մղգսի Սիւրեղը. նա խնդրեց Գալօ քէհնի աղջկայ ձեռքը իւր որդուն՝ Մուքէի համար: Երկար ձևական խնդրածքներից յետոյ համոզեցին հօրը և Ասլիին նշանեցին Մուքէի հետ: Տէր Մէն, որ սեղանակիցների թուումն էր, նշանը օրհնեց և հանդիսականները հետ միշև լոյս շարունակեցին ուրախութիւնը:

ՓԵ.

Ասլին նշանագրեքից յետոյ սկսեց օրից օր մաշալել: Նա քանի որ Եղիկին յիշում էր, աչքերը մթնառում էին, կրակ էր կտրում և անընդհատ հառաչանքներով աշխատում էր մի կերպ սիրտը հովացնել: Բայց զուր, ոչ մի բոստ ցերեկը Եղիկի պատկերը չէր հեռանում նրա մտապտտկերներից և ոչ քնած ժամանակը— երազից: Հերիքնազանը՝ պառաւ մայրը տեսնում էր, աղջկայ մաշալելը, բայց անճարացած էր՝ ոչ մարդուն կրքնար խօսք հասկացնել, ոչ էլ տղին:

— Ա՛յ կնիկ, ինչ ես ասում, ինչ, ուզում ես, որ ես գդակս վար դնեմ, թքածս լիզեմ, ասեմ, կնիկս համաձայն չէ, աղջիկս մղգսի Սիւրեղի տղին չի առնում. ասում էր ամեն անգամ Գալօ քէհնի, երբ Հերիքնազը մի կերպ բացատրում էր աղջկայ վիճակը: Ի՞նչ է, ուզում ես, որ ողջ Հեօրադեալում ծամօն դառնամ, ամենքը թքեն իմ երեսին, որ այդպիսի անկոտրում աղջիկ եմ մեծացրել. իմ օջախի անունը հողի հետ հաւասարեցնեմ, աշխարհ խօսի, թէ՛ հէրը տւեց, աղջիկը չառաւ:

Հերիքնազանը լուում էր և ուրիշ պատասխան չէր գտնում. միայն ասում էր միշտ, առանց պատասխանը լսելու:

— Քեզ ո՞վ ասաց, այդքան շուտ իմ աղջիկը նշանել։
Գալօ քէհէն աւելի խօսակցութեան չբռնելու հա-
մար երեսը առնում փախչում էր. բայց իսկապէս նրա
սրտովն էլ չէր Մուքէի նման փեսայ ունենալը. նամանա-
ւանդ, որ նա էլ շատ բարեւիրտ մարդ էր, աղջկան այդ
դրութեամբ նկատելիս սիրտը կարտւում էր։ Բայց որ
խոստացել էր, այն համբաների, Կարնեցի աղաների և
քահանայի ներկայութեամբ, խօ չէ՛ր կարող խոստումը ետ
առնել։

— Աղջիկս, ասում էր Հերիքնազը շատ անգամ,
գաղտնի նրան արտասուելը նկատելով, լացով մեռելը
կ'առողջանայ, մեռելի ետևից կ'ընկնեն, կ'մեռնեն։ Խելքի
արի, քու հայրդ, քու եղբայրդ, ես, մի՞թէ քու գէշը կ'ու-
զենք։ Մոռացիր ամեն բան և ծնողներիդ օրհնենքը
ստացիր։

Ասլին լուում էր և մի կերպ երեսը պահում մօրը
չը պատասխանելու համար։ Բայց իւրաքանչիւր անցած օրը
նրա իրանից մի մի շապիկ հաստութիւն տանում էր,
գոյնը թառամում, երեսը թոշնում, աչքերը կարմրում ու
կցկւում, նւագում էին։ Որպէս նշանւած աղջիկ, տանից էլ
քիչ էր գուրս գալիս, որով աւելի գոյնը սկսեց դեղնել և
այտերի վարդագոյնը թափւել։ Նրա բարձր հասակը, եր-
կար վիզը, առոյգ կազմաձեւը, խրոխտ հայեացքը, սև ու
հրացայտ աչքերը, սաթի նման մինչև ծնկները հասնող
մազերը էլ այն գրաւիչ տպաւորութիւնը չէին թողնում. էլ
ամեն ըուպէ չէր լուում նրա քաղցր ձայնը, իւր ձկուն և
ոլորուն ելեէջներով. նրա եայլիներով էլ չէին պարում
գիւղի հարս աղջիկները. նա միայն առանձնութեան մէջ
վիճակն էր ողբում աղիողորմ մանիներով, որոնց հազարը
միանգամից իրար ետևից շարում, ասում էր, հառաչում,
հեկեկում և վայր ընկնում մեռելի նման անձայն, անզգայ։

Թէև լաց էր լինում, թէև սգում էր, բայց Ասլի
հաւատալը չէր գալիս, որ Նդիկը մեռած լինի. որ իւր
առիւծասիրտ և այնքան արագաշարժ Նդիկը գնդրկած
Մուքէի գնդակից մեռած լինի։ Այդ յոյսը նրան քաջալե-
րում էր ապրելու, մի օր Նդիկին կրկին հասնելու տենչան-
քով։ Նկաւ վերջապէս որոշւած շաբաթ գիշերը. հասաւ
որոշւած ժամը, բայց Նդիկը չեկաւ, չեկաւ, թէև մինչև
լոյս անքուն և անհանգիստ, սրտատրոփ սպասեց նրան
Ասլին։ Այս թէև բաւական մեծ հարւած էր, բայց նա
խոստացել էր շաբաթ կամ կիւրակի գիշեր գալ, հետևա-
պէս սպասեց և հետևեալ գիշերը։ Իսկ Նդիկը, ինչպէս
տեսաւ ընթերցողը, այդ պայմանաւորեալ գիշերը անց-
կացրեց Մէդէդ բէգի ախոռում չլթայակապ, հառաչանք-
ներով, այսպէս, ինչպէս նրան սպասող։

Իսկ այդ գիշերն էլ անցկացնելուց յետոյ, Ասլին
տիրեց մի տեսակ յուսահատութիւն. նա եզրակացնում էր,
որ Նդիկը կամ մեռած էր, կամ մի փորձանքի մէջ, որ
չվերագարձաւ խոստացեալ ժամանակին։ Երկու դէպքն էլ
մահացու էր Ասլի համար, որովհետև եթէ մեռած էր,
իրեն էլ ի՞նչ հարկաւոր էր կեանքը. մի՞թէ Նդիկի թշնա-
մուն, նրան սպանող կարծւածին գգւելու, գուրգուրելու
և հաճոյանալու համար։ Եթէ փորձանքումն էր, շուտով
դարձեալ մեռնելու էր, որովհետև ո՞վ պիտի օգնէր նրա
նման թշւառ և անտէր մարդուն, ո՞վ պիտի պաշտպանէր,
ո՞վ պիտի փրկէր։

Այս մտքերը նրան սկսեցին օրից օր էլ սաստիկ
մաշել և նա մահւան դիմողի նման աշխատում էր աւելի
շատ ժամանակ անցկացնել այն սիրելի վայրերում, որտեղ
երկար ժամանակ էր անցկացրել իւր սիրեկանի հետ,
աւելի շատ մնալ այն քրիւրում, որը եղել էր նրանց
առանձնարանը, որպէս զի մեռնելուց առաջ մի կարօտն

առնի, յագենայ և այնպէս գնայ, մտնի սև հող: Գալօ քէնէնց քիւարը դարձել էր նրան ննջարան, առանձնարան, ամեն բան: Թէև անկողնում չէր, թէև Ֆիզիքապէս ցաւ չունէր Ասլին, բայց հոգով աւար էր, սրտով, մտքով հիւանդ էր: Դարերից աւելի երկարացաւ այդ բաժնի օրը Ասլիի համար: այդ օրերում չղթայական բանտարկեալ Եղիկը աւելի երջանիկ էր, քան թէ Ասլին, նա գիտէր, որ Ասլին ապրում էր և իրեն սպասում, բայց Ասլին արդէն սկսում էր կասկածել, որ էլ յաւիտեան յերազառնալու չէր իւր Եղիկը: Նրազներով էր միայն մխիթարւում, որոնք միշտ իրեն խաբում էին:

Վերջապէս մի գիշեր լուսամտի տախտակի բացւելը նկատեց Ասլին, ձշաց, բայց կարծում էր դարձեալ երազ է: Վայրկենական արագութեամբ իջաւ Եղիկը, գրկեց նրան, բայց նա ուրախութիւնից ուշագնաց մնաց նրա կրծքի վրայ:

ԺԶ.

Մինչդեռ մութ քիւարում Նղիկը աշխատում էր մի կերպ սթափեցնել Ասլին, պառաւ Հերիքնազը, որ աղջկայ այս տանջանքների չըջանում քունը բոլորովին կորցրել էր, խարխափելով ներս մտաւ: Թէև Նղիկի համար այդ տեղ մթնումը երբորդ անձի ներս մտնելը կեանքի և մահու խնդիր էր, բայց նա իրեն անձը մոռացած գոռաց.

— Մի թաս սառը ջուր բեր:

Պառաւր ցնորածի նման ետ վազեց, տան (խոհանոց) միջով անցնելիս այնքան ուշքը գլխին չէր, որ կոխելով անցաւ յատակի վրայ պառկած երեխաների վրայով, որոնցից մանրները ցաւից զարթեցին և սկսեցին բարձր

ձայնով լալ: Երեխաների ձայնը զարթեցրեց նրանց ծնողներին, որոնք հետաքրքրեցան լացի պատճառն իմանալու: Պառաւր մի կերպով ջուրը հասցրեց Նղիկին, առանց բացատրութիւն տալու որդիներին և հարսներին: Բայց Թոմասի կնիկը երեխաներին քնեցնելու պատրաստով վերկացաւ, որոնց դեռ չհանգստացրած մօտեցաւ քիւարի դրանը, լրտեսելու կեսրոջ և տալի արարքը: Քիչ յետոյ մարդուն էլ կանչեց:

Պառաւր, առանց իմանալու թէ ո՞վ էր աղջկայ մօտ եկողը, մթնումը կատարում էր նրա բոլոր հրամանները. նա օգնում էր աղջկան և չէր կարող երեսակայել անգամ, որ երթիքից մտած մարդ կար քիւարում: Ասլին վերջապէս սթափւեցաւ և առանց գիտենալու մօր ներկայութիւնը՝ կակազեց.

— Նղիկ, դժւ ես, խօ չեմ երազում...

— Ո՛չ, ո՛չ, տես, ջուրը թրջեց քու չորերը. լսում ես իմ ձայնը: Ասլին երազներով այնքան խաբւել էր այդ օրերը, որ համոզւելու համար զգուշութեամբ չփեց Նղիկի վիզը, դոււխը և երեսը: Հերիքնազը լուռ, ապշած, չւարած մնացել էր, չէր իմանում ինչ անել:

— Նղիկ, տա՛ր ինձ, Նղիկ, ազատի՛ր ինձ, ասաց հառաչելով Ասլին, այս անխիղճները ուզում են ինձ քեզանից խլել, դնողչկածի ճանկը գցել: Նղիկ փրկի՛ր ինձ...

Նղիկի անընդհատ կրկնութիւնը սթափեցրեց պառաւին, որը մօտեցաւ, գրկեց աղջկան, մի կողմ քաշելով ասաց.

— Տօ տղայ, տօ չան տղայ, դուրս ելի՛ր, կորի՛ր, գնա՛ իմ դռնից, թէ չէ քեզ կտոր կտոր կանեն իմ տղերքը:

— Քալա ջան, թող քու տղերքը ինձ կտոր կտոր անին, ասաց Նղիկը, քու տղերքը ինձ մորթեն, քերթեն,

ետև իրենց քուրը մուրազի ձեռքից խլեն, տան դնդրը՝ կած Մուքէին:

— Ձէնդ կտրէ, նա իմ փէսէն է, դուրս կորիր, հիմի կըկանչեմ Թումասիս ու Բարսեղիս լէշդ փռել կըտամ: դուրս կորիր, ասաց, դուրս գալով, տանելով գրկում նւաղած աղջկան:

— Գոյ աւագակի տղայ, տղերք ելէք, Բարսեղ, Մարկոս, Մուրադ, Համբօ, գոյ կայ ելէք, ելէք, աղաղակը բարձրացրեց Թումասը և սկսեց չորերը հագնել: Մինչև նրանք աբեթը և կայծաքարը գտան, Նղիկը տանիք բարձրացաւ և ուրուելով միւս փողոցն անցաւ. ձին նստաւ, զէնքերը քննեց և պատրաստեց դիմադրելու իւր վրայ յարձակւելու պատրաստողներին: Ողջ զիւղը դարձեց այդ աղաղակից՝ չնեքի ունոցն ու հաչոցը ոտքի հանեց բոլորին, և կէս ժամ չանցած քէհի և մղդսու բարեկամ երիտասարդներից երեսուն ձիաւոր սկսեցին հալածել Նղիկին: Երբ ձիաւորները մօտեցան Արփա-չային՝ սկսեցին գնդակներ արձակել Նղիկի ետևից և իրենց բարձրացրած աղմուկը լսելով սահմանապահ կօզակները մօտեցան նրանց և իմանալով պատճառը՝ նրանց հետ ութ-տասը կողակ էլ միացած, անցան սահմանը և մի քանի ժամ զուր չարչարելուց յետոյ դատարկաձեռն վերադարձան:

ԺԷ.

Լուսադէմին Նղիկը անցաւ Ալաջա սարի լանջերի վրայ ոչխար արածացնող քուրդերի մօտից: Սաստիկ յոգնած էր և սոված: Վոզլուճի մօտ առաջի պատահած երիտասարդ հովին ճանաչեց, որը իւր նախորդ տիրոջ որդին էր: Վերջինս մերժեց նրա խնդիրը, չուզեց նրան կաթ և հաց տալ, դեռ մի քանի նախատական

խօսքեր ասելուց յետոյ «մուրտար-դեալուր» տխրոսն էլ Նղիկի, երեսովը տւեց:

— Կթանները քուկդ են, հարցրեց հեղնութեամբ Նղիկը, թէ հօրդ:

— Իմ հօրս է, Դահար Բէգինն է, պատասխանեց գոռոզութեամբ:

Քիչ անցնելուց յետոյ ետ դարձաւ հովիւը և աւելացրեց.

— Ինչի՞ ես մուրացկանութիւն անում, ինչի՞ թողիր մեր գառները ու փախար, ծոյլ կենդանի, գիտես թէ չեմ ճանաչում քեզ, արի նորից գառները արածեցրու և՛ հաց, և՛ վարձք ստացիր: Ձեռն ամաչում, ջահէլ տղայ ես, բայց ինչպէս ասել եմ, երեսիցդ երեսում է, որ մթ ք ու բ (մուրացկանի սերունդ) ես:

— Նս ո՛չ ծոյլ եմ, ո՛չ էլ մուրացկան: Անցորդ եմ սոված, որին ո՛չ որ չի խնայում մի փոր հաց... Ընչ է, ուզում ես, որ գամ դարձեալ երկու տարի ծառայեմ ձեր դրանը մի փոր հացով, հախս էլ կտրէք, վռնդէք:

— Ասա խարերայ եմ:

— Ձէնդ կտրէ, մի ինձ բորբոքիլ...

— Թէ չէ... ասաց հեղնութեամբ քուրդը:

— Պատրաստելի, ես չեմ ուզում անդէն մարդու վրայ զէնք բարձրացնել, ասաց Նղիկը և դարարինի բերանը բարձրացրեց:

— Կօրօնիր, գեալուրը ինձ վրայ տւեց, կօրօնիր, հասէք, սկսեց գոռալ քուրդը: Հեռից երկու հովիւներ իրանց մահակներով վազեցին օգնութեան Դահար բէգի որդուն, որոնցից մէկը մի քարի կողք անցաւ և հրացանի փողը ուղղեց, որը Նղիկի կողքովն անցաւ: Նղիկը առանց ձիուց իջնելու հրացանը ուղղեց և քարի ետև անցածի ուղեղը ցրեց: Միւս քուրդը սկսեց վազել դէպի չաղիրներ:

Նդիկը մինչև մի գնդակ էլ նրան հասցնելը, ետևից Գահար-բէգի որդուն, ուրիշ երկու քրդեր էլ օգնութեան հասան, որոնք դարաբերաններով յարձակւեցին Նդիկի վրայ: Նա դարձաւ Նդիկը և դարաբերան զատարկելով գետին փռեց բէգի որդուն: Այս որ տեսան օգնութեան եկող քրդերը, սկսեցին փախչել: Նդիկը աւելի մեծ խմբից չըջապատելու համար նրանց հետեւեց, բայց անկարելի էր շէշխանաթւանքը լցնել. փողը տաքացել էր, վտանգաւոր էր իսկոյն, երրորդ անգամ լցնելու: Մինչև հրացանի սառչելը նրանք բարձրացան Ալաշի գագաթը, երկիւղից մինչև կէս օր այնտեղ պահւոյցան:

Նդիկը Գահար բէգի որդուն դաւալը վեր առաւ և մի եղանակ ածելով հինգ հովւի կթանը հաւաքեց, որոնց թիւը երեք հարիւրի մօտ էր, առաջը խառնեց և քչեց Տիկորի կողքից անցաւ իջաւ ուղիղ Ծընի: Մթան ժամանակ նա այդ տեղից բարձրացաւ դէպի Նաղլուճա և այնտեղ եայլա գնացող հայերին բաժնեց ոչխարը կիսովի պահելու: Այնտեղ գիշերը չկաշողանալով հանգստանալ, ելաւ հեծաւ ձին, քչեց դէպի Քերս:

— Այ տղերք, ասաց նրա զնալուց յետոյ Ծընեցի տէրտէրը. այս մարդը խելաւ էր, զող էր, կթան ոչխարը առանց գառի ուրտեղից բերեց ու ցրեց քնասումի (կտրւածքով):

— Բան չունիս, տէրտէր, ամեն խեղճ տուն իրեն համար հինգ տասը կթան ունի, նրանց գառներով դրանք էլ կը կթւեն, թող աղքատ մարդիկ շահին:

— Բան չեմ ասում, բայց...

— Նրեի քեզ քիչ տուց...

— Ձէ, դուն էլ Գոգոր ամի, մենք մերը շատ շահեցինք. բայց ես վախենում եմ, որ էգուց կթանների տէրերը գան ու մերն էլ հետը ետ տանեն:

— Ո՞վ գիտէ, ո՞վ կարող է ճանաչել, գիշերս ամենքն էլ կը խուզեն, էքուց քառասուն սատանայ գայ չի ճանաչիլ նրանց:

— Աստուած տայ այդպէս լինի, բայց վախենում եմ...

— Նա ու դու թէ բան չըխօսենք, վախենալու ոչինչ չի լինիլ. ամենից մեծ վախը մեր լեզուիցն է, ասաց խօսքը կտրելով Գոգոր ամին:

— Գիտէ՞ք ի՞նչ կայ, տէրտէր, մէջ մտաւ մի ուրիշ ծերուկ, այդ մարդու նստած ձին, գիտես, թէ մեր Մատօ քէհի իլտից փախցրած ձին է:

— Նա հաւատացած եմ, որ այդ մարդը էլ ետ չի գալ... կրկնեց մի ուրիշը:

— Ե՛հ, լաւ կըշինէք մեր տունը, «գիտես թէ», «ինչի՞ մնաց», «վախենում եմ», «ես հաւատացած եմ»..., թողէք, Աստուած սիրէք, այդպիսի ենթադրութիւնները, գործերիդ աչեցէք, ասաց նեղացած Գոգոր ամին: Ձի գալ, գլուխը քարը, թէ չի գալ, մենք վնաս խօ չենք ունենալ: Փառք Աստուծոյ, մեր երեսուն աղքատ տանը, ամեն մէկին տաս տաս կթան բաժնեց. էլ ի՞նչ կուզէք: Գիտե՞մ, ձեր քէյֆով կը լինէր, եթէ բոլոր ոչխարը ձեր երեքին տար ու գնար... Բայց իշտահներիդ պրաս ջարդեցէք, մարդը արդար զատաստան տեսաւ: Չտես մարդ էք, ի՞նչ պիտի լինի, փորեւումդ մի գաղտնիք չէք կարող թաղել: Այնքան ծակ աչք էք, այնքան նախանձ, որ էգուց գնացող եկող քուրդին ու թուրքին այսօրայ բաժանած կթանի մասին կըխօսէք, ձեր արմանքն ու զարմանքը ցոյց տալով:

— Գոգոր ամին լաւ է ասում, մէջ մտաւ մէկը, բերաններդ սրբեցէք, տներդ քաշւեցէք: Մի անգամ էլ է փորձեցէք գաղտնիքը փորեւումդ պահելու, տեսնենք խօ չի ծակել, թափւել:

Սարը փախած երկու քուրդ հովիւները երկիւղից այնտեղից դուրս չեկան մինչև իրիկուն։ Գիշերը մթանը գնացին իրենց վրանները, և որպէսզի ընկերներին ու մեծերից չհախատին, խաբեցին, որ տասը-քսան ձիաւոր թէարաքեամա իրենց հետ կուեւ, ընկերներին զնդակահար արել և ոչխարն էլ քշել տարել էին դէպի Չըլդըր։ Փուրդերն հաւաքւեցան, խորհրդի նստան և ձիաւորներ հանեցին դէպի Չըլդըր, բողոքեցին փաշային ու զայմաղամին, բայց ոչխարի հետքը չգտան։

Ծընեցիք մարսեցին կթանները։

ԺԸ.

Ծընու եայլեցիք դեռ չէին ցրւել, յանկարծ մի աղմուկ բարձրացաւ և տասնի չափ ձիաւորներով Մադօ քէհի տղան՝ Վարդգէսը մտաւ եալլա։ Բոլորը չըջապատեցին նրան, և նա առանց ձիուց իջնելու հարցրեց.

— Տէրտէր, մի ձիաւոր չորան այստեղ է եկել. ո՞ր է։

— Որդի, Վարդգէս, ասաց տէրտէրը, մի ինչ որ չորան իւր կթանները բերեց քեզ ասումով բաժանեց ու գնաց։

— Ո՞ր կողմը գնաց։

— Չգիտեմ, բայց կէս ժամ հազիւ կայ նրա գնալը։

— Ո՞ւմ բաժնեց կթանը։

— Խեղճերուն, որոնք չունէին, ասաց—չունեւորներին տամ, որ լաւ պահեն ապրանքս։

— Ի՞նչ ձի էր նստել, տեսա՞ր։

— Բաց կապոյտ ձի էր, լաւ չաչեցի։

— Վարդգէս ջան, մէջ մտաւ մի գիւղացի, գիտե՞ս թէ ձեր քէօլանն էր։

— Տեսաք ու չըռնեցիք նրան. ինձ իմաց չուիք։ Իմացայ, իմացայ տէրտէր, դու եղել ես եաթաղ (իջևան պահպանող) ամեն գող քեզ մօտ է վար գալլա։ Գիւղացու էլ բերանը կապելու համար տուն գլուխ տաս տաս կթան ես բաժանում։ Էգուց Մէդէդ բէգին դու պատասխան տուր։ Տղերք, բռնեք, Հելրէթ, տեսնող չեղա՞ւ, որ կողմը գնաց։

— Մութ գիշեր, ո՞վ է իմանում. բայց այդ խօսքերդ լաւ միտքդ պահէ. գնա՛ ձիդ տանողի ետևից, բայց մի մոռանար, որ ասածներդ հաստատելու ես. ասաց տէրտէրն ու հեռացաւ։

— Քեզ հետ Մէդէդ բէգի քով կըխօսեմ, տէրտէր. տղերք, քաշեցէք, ասաց ու առաջ անցաւ Վարդգէսը։

— Մէդէդ բէգեր շատ է տեսել տէրտէրն ու Ծընին. դու գնա՛ նրա ոտքերը լիզէ, տեսնենք կարող է առանց ինձ հօրդ միշտ քէհա պահել, որ դու էլ բողոքողաս։ Գնացէք աներդ, թէ մէկը մի խօսք կասէ, ասէք տէրտէրն առաւ ոչխարը մեզ պահ տւեց։

— Աստուած կարքիդ հաստատ պահէ, տէրտէր ջան, ասաց մի ծերուկ, դու որ մեզ հովւես, հովանաւորես, էլ մեր ի՞նչը կ'պակսի։

Վարդգէսը իւր ձիաններով ճանապարհի հովիւների մօտից անցնելիս հարցնում էր.— խօ չէին տեսել ձիաւոր։

— Վարդգէս ախպէր, ասաց մի Զուչեցի հովիւ, նոր մի ձիաւոր Բվիկի կողմը գնաց։

— Բվիկ, ասաց ու գոռաց, տղերք քչեցէք, բռնե՛ք այդ անիծածին։ Ղաթար-ղալա աւերակների մօտ նրանք հասան Եղիկին։ Վերջինս հասկանալով, որ իրեն են հետևում, մտաւ աւերակների մէջ և ձիուց իջնելով նրան մի պատի ետև կապեց, ինքը հրացանը առած անցաւ մի ուրիշ պատի տակ և մթնումը բաւական գիտելուց և նրանց

բարձրացրած աղմուկը լսելուց յետոյ նկատեց որ խմբով մեծ արագութեամբ գնում են ճանապարհով:—Տղերք, գոռում էր Վարդգէսը, հասէք, շտապեցէք հասնենք:

— Կ'հասնէք, գոռաց Նղիկը և հրացանը դարդկեց:

— Վայ, գոռաց մէկը, ընկաւ ձիուց: Մի քանիսը նրան չըջապատեցին: Վարդգէսի խումբը շարեց և չըկարողացաւ խմանալ, թէ որ կողմից եկաւ գնդակը: Մինչ նրանք չփութութեան մէջ էին, Նղիկը սառեցրեց, լցրեց թաւները, և տեղը փոխելով երկրորդ գնդակը արձակեց իրեն յետքը փնտրող մի ուրիշ խմբի մէջ:

— Վայ, մեռայ, գոռաց մի ուրիշը ընկնելով:—Տղերք, այս գիւլիլէն ուրիշ տեղից եկաւ, ասաց մի ուրիշը, այս խարաբում շատ ջարդ կայ, փախչենք: Նղիկը տեղը փոխեց և կրակեց լեզգու փշտօֆը, որը նոյնպէս վիրաւորեց մի երրորդի:

— Սրակեցէք, գոռաց Վարդգէսը: Չորս հրացանաւորներ միասին կրակեցին և գնդակները թաղւեցան Ղաթար-ղալայի աւերակների որմերի մէջ: Նղիկի ուղածն այդ էր. նրանց հրացանները մինչև կրկին անգամ լցնելը, նա կարող էր չորս կրակ էլ անել. ուստի համարձակ գոռաց:

— Մի փախենայք, վախկոտներ, ձեր դէմ մի հայ է, ձեր տասը ձիաւորի դէմ դնողը Ղարաքլիսեցի Նղիկն է:

— Տղերք, վրայ տւէք. գոռաց դարձեալ Վարդգէսը, տօ մեր մշակն է, տօ այն սատկած Նղիկն է, ձայնից ճանաչեցի, վրայ տւէք:

— Տղոց արիւնը մի մանիլ, դու առաջ արի, Մատո քէհի տղայ, մի թուլանալ, քու դէմ կանգնած է այն մշակը, որի մի տարւայ հախը կուլ տւիր, ասաց և հրացանը ուղղեց Վարդգէսի կողմը: Վարդգէսը հրացանը դարդկելու չմնաց. ձեռքից ընկաւ, ինքն էլ ձիուց վար ընկաւ: Մի

ուրիշ քաջասիրտն առաջ անցաւ և գոռաց.

— Թէ դոչադ ես, դուրս արի, խարաբաների ետևից անսիրտ կնկտիրն են կուռում:

— Քսան հոգով մի աւանի դէմ էլ որ դուրս գան, նա էլ կը փնտրէ իրեն համար մի ապահով անկիւն, առաց, և երբ պատասխանում էր առաջինը, հրացանի գնդակը նրան էլ գլորեց: Նրբ մղկտում էր վիրաւորւածը,

— Տղերք, գոռաց մի ուրիշը, որ մինչև այդ ժամանակ նախկին ընկնողի քովն էր, դարձէք, ետ դարձէք, և ինքը ձին մտրակեց:

— Չիերդ թողէք, թէ չէ ոչ մէկդ չէք աղաւուիլ իմ գիւլիլից, գոռաց Նղիկը:

— Արի տար, գոռաց փախչողներից մէկը:

Նղիկը մի գնդակ էլ հասցրեց: Նրանց խումբը մեծ էր, մէկն ու մէկին հասնում էր գնդակը:

— Քչեցէք, տղերք, քչեցէք, մի վախենաք, գոռում էին իրար սիրտ տալով և փախչում մնացեալ երեքը, առանց ետևները մտիկ տալու:

Նղիկը ձիերը հաւաքեց, իրար կապկպեց, մեռածների զէնքերն ու զարդերը նրանց վրայ բարձեց, առաջը խառնեց և մինչև արշալոյս մտաւ Քերս, առանց դժւարութեան գնաց մտաւ Միրզայի տունը՝ ջրաղացի մօտ:

ԺԹ.

Նղիկը գիշերը սաստիկ յոգնած լինելով ընկաւ և խորգալով քնեցաւ: Կէր օրից մի երկու ժամ անցնելուց յետոյ նա դարձեալ խուկում էր: Միրզան ջրաղացի ներքնատանը որդու հետ երկար աշխատանքով հագիւ կարողացան մի կերպ թագցնել ու ծախել Նղիկի բե-

րած գէնքերն ու զարդերը, իսկ ախոռի երթիքը լաւ կապել էին, որ եթէ յանկարծ մարդ ներս մտնէր, ոչինչ չնկատէր։ Ողջ օրը հսկում էր Միրզան ճանապարհները և ամեն անցորդ նրա սիրտը խռովեցնում էր, հազար ու մի կասկածներ բարձրացնելով։ Նախկին վաճառական—չարչին մաքուր հաշոււմ էր ձիերի գինը, գէնքերի արժէքը և նրանց գտնւած ոսկու և արծաթի կշիւը. նրանց վաճառելու եղանակը, ձեռք բերելիք գրամը և դրանով ձեռնարկելիք նոր նոր գործերը, որոնք խոստանում էին մի քիչ բարւոքւած ապագայ։ Միրզան անհամբեր սպասում էր գիշերայ գալուն, բայց արեգակը յամառւել, ծանր էր հեռանում։ Մեկօն՝ վաճառականի որդին գէնքերով էր զբաղւած, նա արդէն նրանց միջից ամենաբնախնայները իրեն բաժին էր դուրս բերում և երևակայում էր դրանցով զարդարւած, գլուխը գոյնգոյն աղուխներով կապւած քօլօլ դրած, ձեռքին երկար նիզակ, քէօշլանը տակին, սարերի և ձորերի մէջ ազատ, ինքիշխան և քուրդն ու զարիթը (ոստիկան) առաջը խոնարհած։ Նա երևակայութիւնով գնում էր Բիթլիզ, և պատրաստւում էր հօր տունը քանդող բէգերից և էֆէնդիներից վրէժ լուծել։

Այդ միջոցին հեռւից երևեցան երեք ձիաւոր հայեր, որոնք ուղղակի դիմեցին գիւղ քէհի տունը։ Միրզան դողում էր, նրա կեանքը մազից էր կախւած, բաւական էր, որ նրա տունը մէկը քննէր, այդ ժամին, բաւական էր, որ ջրաղացում աղացողները լսէին մի որևէ ձիու ոտնաձայնը կամ խրխնջոցը։ Բարեբաղդաբար ջրաղած եկողներից ոչ ոք չէր հեռանում իւր ցորենի կամ ալիւրի պարկի մօտից, իսկ աղօրիքների բարձրացրած աղմուկը խլացնում էր նրանց, ուրիշ ձայն լսելու անկարող էին։

— Տօ տղա, Մեկօ, գնա քէհնից տուն, տես այս ձիաւորներն ի՞նչ կ'խօսեն, ասաց Միրզան որդուն և ու-

ղարկեց լրտեսելու։ Մեկօն սլացաւ։ Հինգ վայրկեան չանցած Նա մտաւ քէհի օդէն, երբ դեռ նոր էին ձիուց ցած գալիս ճանապարհորդները։

— Բարի յաջողում, խէր է, բարի հրամեցէք, ասելով քէհէն վեր հրամցուց ձիաւորների առաջնորդին։

— Խէրն ու շարը Աստուած դիտէ, քէհա ջան, ո՞վ գիտէ, իրիկուն մի մեծ փորձանք է պատահել, մեր մի քանի տղերքն ընկել են, մէկ երկուսը զլխներն հազիւ են ազատել։

— Ձիաւորները առաւօտ մեզ էլ իմացուցին, բայց տեղով չհասկացանք ի՞նչ բան է։

— Մի ինչ որ աղաղակ, մեր Մատօն քէհէնց անցած տարւայ մշակը, մի նիհար, կարճ, քու, սատկած լպկոտ փախել է ուռուսի հողից, ընկել է սարէ սար, գիւղէ գիւղ, չարած փչութիւնը չմնաց։

— Ախար մէկ ասա, ի՞նչ է արել։

— Երեկ մեր տղերքը տեսել են նրա տակը խնամուս՝ Մատօ քէհի քէօշլանը, որը սրանից ութ տասն օր առաջ իլխից փախցրած է եղել. ընկել են ետևը, բերել նեղն են գցել 'Աթար-ղալայի մօտ։ Անիծածը մի աչք ունի, բայց որ մթնումն էլ է տեսնում, մէկ մէկ վեց եօթ մարդ կոտորել թողել է, քէհի տղէն՝ Վարդգէսը, ընկել է։ Ողջ գեղը սուգ ու չիւան է ընկել, անիծում են ամենքը մեր քէհին, որ իրենց տղերանց մեռնելու պատճառ է դարձել։

— Ո՞վ է այդ զոչաղը, թէ հողիդ սիրես։

— Մի լպուղ լակոտ. տեսնես, երեսը չես թքի. ձեռիդ վրան, բարձրացնես, հողին կ'տայ։ Մի քաղցած խոզարածի մէկը։ Տօ, մարդս էլ մարդ լինի, տղամարդու չնորհր ունենայ, ցաւ չի գար։ Եղիկ է անունը, բայց Գող-Եղիկ են կանչում։

— Հերիք չէր մինչև օրս եղած զաչաղները, թարաբեամաները, քրդերն ու բէգզաղները, այդ էլ աւելացաւ:

— Այդպէս սատկած մի զաչաղ, այն էլ հայ... Տօ, թէ դա մի կատարեալ տղամարդ լինէր, աշխարհ պիտի քանդէր:

— Սխալ ես, խնամի Ասատուր, դու միշտ վախեցիր կոյրերից, կաղերից, չոլախներից, կամբուրներից, քաշալներից... այդպիսի մարդիկ հոգար անգամ աւելի ճարպիկ են, քան քու սովորական տեսքով մարդիկը:

— Այս կողմերը, խնամի, այսօր եկող, կամ այդպիսի ձիաւորի տեսնող կամ ձիաներ բերող չէ՞ք իմացել:

— Աչինչ, ո՛չ մի բան: Դու խօ գիտես, Քերսում մի ճնճղուկ էլ որ թռչի, խաբարը իմ ականջին իսկոյն կ'հասնի: Ուղիղ է ես մեր տան կտուրին եմ միշտ նստած լինում, բայց եօթը սարից այն կողմը քրդերի չաղրներում ինչ էլ որ պատահի, իսկոյն իմանում եմ:

— Ոսկի ճնճղուկ ունիմ, ինձ խաբար է բերում: Ձեր գեղը այս խաբարը չիմացած, ես արդէն ամեն բանից տեղեակ էի: Եգուց կամ մէկէլ օր ինձ տեղեկութիւն կ'բերեն, թէ քրտեղ են ձեր նժոյգները, եթէ ուռուսի մէջ չանցնին: Տղերք, հաց բերէ՞ք խնամիներուն:

Մինչ տղերքը պատրաստում էին սեղանը սարքելու, Մելօն լուրը տեղ հասցրեց: Միրզան որ լսեց, երկվիղից չըթուռնեց ճաքեցան. նա գժոււմ էր մտածելով: Մելօն ուրախ էր, և նախանձում էր իրենց բարերար փոքրահասակ, կոյր ու վոխտ Եղիկի վրայ: Ողջ գիւղը նրա արկածներն էր խօսում, ամեն բերան նրան էր դոլում. ամեն տեղ հետաքրքրւում էին այդ հարցով, որ յանդգնել էր քուրդերին զնդակահար անել, կլթան ոչխարները յափշտակել, հայերին բաժանել, կապւած ախոռներից բխոված քէօհլաններ փախցնել, իւր անունով սարսափ գցել: Մե-

լօն խօ դեռ չատ բան էլ էր լսել. նա գիտէր Եղիկի հովիւ ժամանակ պատահած արկածները, կրած զրկանքները:

Ի.

— Եղիկ ախպէր, ինձ էլ հետո տանես, ես զգւել եմ, էլ չեմ ուզում տանը նստել. ասաց Մելօն իրիկայ հացից յետոյ, երբ առանձնացած նստած էին: Եղիկն էլ նոյն պահուն մտածում էր իւր մենակութեան մասին և չէր իմանում ինչպէս ճար գտնել: Մելօի խօսքերը նրա մէջ նոր մտքեր ծնացրին, բայց նա կասկածում էր պատանու վրայ, որը դեռ տասն ութ տարեկան էր: Նա չաւրած մնաց. չէր իմանում ինչ պատասխանել:

— Մի վախենալ, Մելօն վախկոտ չէ, երեխայ չէ, այսպէս ապրելը չապրելուց աւելի վատ է ինձ համար:

Եղիկը խորասուզւած, կարծես բոլորովին չլսեց այս վերջին խօսքերը, Մելօն աչքերը յառած նրա երեսին, պատասխանի էր սպասում:

— Այս սրտիս վրայ այնքան վէրքեր կան, այնքան խոցեր կան, որ երեք հարիւր տարի էլ դեղ անեն՝ չի բուժւիլ. միայն սարն ու թւանքը կ'հովացնեն, կ'հանգստացնեն: Տար ինձ քեզ հետ, յետոյ լաւ կ'հանաչես Մելօին: Այնքան լացով ու հառաչանքով ողջ գիշերներ քաղցած եմ անցկացրել, պատառոտած չորերով գիշերները բաց օդում, որա նրա մարաքում կամ հովանոցում այնքան զնգզնգացել եմ, այնքան ծխաններից եմ իջել մի փոքր հացի համար, որ ամեն նեղութիւնների դիմանալու սովորել եմ. մարդու բեռ չեմ դառնալ, ոչ հարստանալու աչք ունիմ, ոչ էլ փաշա դառնալու եմ. մէկ այս բոբբոքւած սրտիս կրակը մարեմ, նրանից յետոյ մեռնելը մեծ դարդ չէ:

Եղիկը ապուշ ապուշ նայում էր Մելօի երեսին և չէր կարողանում պատասխանել։ Նա լսածները և իւր ծրագիրը կազմելու հետ էր։ Մելօն էլ լռեց և մտքովը զայրանում անգամ, որ Եղիկը իրեն արհամարում էր, իրեն խակ տղի տեղ էր դնում։ Բայց բարկութիւնից երկար չկարողացաւ դապել ինքն իրան, ասաց վրդոված.

— Ինչի՞ չես պատասխանում, Եղիկ ախպէր, կասկածում ես ինձ վրայ։

— Ո՛չ կասկածում եմ, ո՛չ էլ մերժում քու խնդիրքը, ուզում ես կարող ես գալ. դու ինձ բեռ չես դառնալ։ Բայց թո՛ղ ինձ, ես դեռ քիչ էլ մտածեմ։

Մելօն ուրախութիւնից գրկեց նրան, այնպէս սեղմեց կրծքին, որ կարծես իւր պաշտած սիրականը լինէր, որի կարօտը եօթը տարի քաշելիս լինէր։ Եղիկին թէև Միրզան իւր վշտերը պատմել էր, բայց նա նկարագրել էր իւր տեսակէտով՝ փողերի, միւլքերի, և այգեստանների կորուստն էր ողբացել, որոնցից իրենց զրկել էր մի անգութ դադի. բայց Մելօի խօսքերից երևում էր, որ դեռ շատ նեղ օրեր էլ տեսած էին եղել, որոնք այնքան չէին վրդովել ոսկեպաշտ չարչուհի։

— Ի՞նչ է դիտաւորութիւնդ, ի՞նչի ես այդքան ուզում ինձ հետ գալ, ասաց Եղիկը քնի յետոյ։

— Նա մի ժամ առաջ լսեցի քեզի օգայում, թէ ինչպէս էին խօսում քու քաջութիւնների մասին. ինչպէս էին ծաղրում այն սուտ բէգերին, որոնք ոչխարը թողել փախել էին քու առաջից։ Իմացայ թէ դու ինչպէս վրէժդ ետնում ես թշնամիներից։ Ինձ էլ այդ է հարկաւոր, ես էլ, մենք էլ ունենք թշնամիներ, մի օր, մի ժամ ֆըրսանդ ընկնէր ձեռքս, Ջաւօ բէգին, Աբդուլլահ էֆէնդուն և Բէքիր աղայի արիւնները խմէի, նրանց տղերքն էլ մեր օրը քաղցած, մերկ, ուրիշների դռները գցէի, յետոյ մեռնէի։

— Այդ մարդիկը ձեզ ի՞նչ են արել։

— Հօրս, պապիս, հաւիս օճախները քանդել են, մեզ բոլոր կարողութիւնից զրկել... Թողել ենք մեր պապերու գերեզմաններ, մեր տներն ու մեր այգիք, եկել ընկել ենք Ղարս, ողորմութիւն մուրալու։ Դեռ հէլէ...

— Ուրիշ էլ ի՞նչ։

— Չասուելու, չխօսուելու շատ ու շատ բան, որոնք քեզ ճանապարհին կասեմ։ Ողջ հայ, թուրք նախանձում էին մեր ունեցածին, հօրս ապրանքների քարւանների մէկ ծայրը Տրապիզոն էր, մէկէլը Թաւրիզ, մեր սուրիներն Հալէբ ու Համ էին. նախիրներն Ղայսարի ու Անգիւրի. այդ բոլորը տարան, այդ բոլորի մասին երբէք էլ չեմ մտածում, բայց երբ միտքս է գալիս մօրս գլուխն խաղցած խաղերն, ինձ աւած տանջանքները...

Եղիկը դառն մտածութիւնների մէջ ընկաւ. նա զգաց, որ Մելօն էլ, եթէ ոչ իրեն չափ, գոնէ իրեն նման տանջած էր և անհաշտ թշնամի էր էֆէնդիների, աղաների, բէգերի, որոնք թունաւորել էին չարչու ընտանիքի կեանքը։

— Ա՛խ, մէկ Բիթլիզ ընկնէինք, մէկ ես այդ անօրէններին ձեռքովս կտրատէի, նրանից յետոյ։

— Լաւ, Մէլօ, մի վախենալ, քանի որ հաստատապէս միտքդ դրել ես վրէժդ լուծել, կ'հասնես նպատակիդ. այդ մասին խօսելու գործը կ'խանգարէ. գործողը գործը կ'կատարէ, անելիքը չի խօսի։ Զիւրը պատրաստ են, թամբերը զարկ, զենքերից լաւերը ջոկէ քեզ համար, կէս գիշերին ճանապարհ ընկնենք։

Երեք օր յետոյ Եղիկն ու Մէլօն Էրզրումում ձիերը ծախելուց յետոյ ճանապարհ ընկան Հասան-ղալայի վրայով դէպի Ալաշկերտ: Ուրախ գնում էր Մէլօն. նա ըղձալի ասպարիզի վրայ էր կանգնած. զարդարել էր Էրզրումում ձեռք բերած զէնքերով ու շորերով և ազատ դաշտերում, ձորերում ու սարերի վրայ մտնակում էր ձիին:

Եղիկը մտախոհ նրան հեռուում էր։ Ո՛չ մի բան նրա աչքից չէր հեռացնում Ասլիին. գիշեր ցերեկ Ասլիի մօտ էր։ Ո՛ւր ժամէր Ասլիին. Քիսուսում նրան արգէն կարող էին մատնել, **Էջօրագետում** նրան բոլորը ճանաչում էին. ո՛ւր զնար, որ կարողանար երևակայած խաղաղ կեանքը գտնել։ Այս մտածմունքները ժամերով նրան տանջում էին և ապահով կեանքի մի ապահով անկիւն նա չէր գտնում աշխարհում. ամեն տեղ երևակայում էր հարստահարողներ, կեղեքիչներ և թշուառի վարձը կուլ տւողներ։

Նա չէր կարող գողանալով ապրել, նա չէր ցանկալ ուրիշի վաստակածը յափշտակել, նա՝ զիտէր, թէ որքան ցաւալի է աշխատողի համար իւր ամեն մի կոպէկից զբերելը, նա՝ գիտէր, թէ ինչ անտանելի վիշտ է դատողի համար տեսնել իւր դառն աշխատութեան ձեռք բերած բարեկէներով իրեն կողոպտողի արած շռայլութիւնները, զեխութիւնները, Այդ կասկածները իւր կաշու վրայ էր փորձել և այդ վէրքերի սպիւնները սրտի վրայ թարախոտուում, մաղձոտուում էին: Քսանը հինգ տարեկան էր, քսանը հինգ տարին էլ տանջանքով ու զրկանքով էր անցկացրել. եօթը տարեկան հասակում վարձով ծառայութեան էր մտել, տասն և ութ տարի ուրիշի գրան էր ծառայել, տիրոջ՝ իրեն

վարձողի դարդ էլ քաշել ու միշտ զրկվել, անարգվել, հա
ռակել և հանկազաժ վայելքներով կարօտը քաշել:

Եզրիկը մտածում էր՝ ի՞նչպես ապրել այնպիսի դրացիների հետ, որոնք գիշեր ցերեկ աչք ունեին մեկը միևսի ստացածքի վրայ, իրարու շողոթորդում էին, ոտքերը վզում, օրական հազար անգամ երգում իրենց անկեղծ բարեկամութեան մասին. մեկը միևսի համար կեանքերը զոհելու պատրաստականություն չէին ցոյց տալիս, բայց ամեն բոլե պատրաստում էին իրար գլուխ փշրելու, փորը թափելու և արիւնը ծծելու, պատեհ առիթ ձեռք ձգելուն պէս:

Նա, որ ոչ կարգ էր չողորորդել, ոչ խաբել, ոչ էլ
զրկել, ինչպես և օլա էրթար այդպիսի դրացիների հետ:
Այս մտածութիւններից երբեմն երբեմն նրան սթափեց-
նում էին Սէօի գնդակները, որոնք որոտալով զլորում էին
այս ու այն կողմը զանազան ուրսեր:

Ո՛հր էր գնում Եղիկը, ինքն էլ չգիտէր, միայն նրա բոլոր մտածմունքները կենդրոնացած էր Ասլիով, որը մագնիսի նման իրեն էր քաշում։ Երզրուսից նրա համար դարձեալ նոր նոր զարդեր ու շորեր էր առել. դրանք մտածում էր մի կերպ տեղ հասցնել։ Բայց չէր կարողանում վճռել հեռացնելու Ասլին հօր բնակարանից, որտեղ խղճալին ալեկոծւած նաւի նման տատանւում, ծփում էր ամեն ժամ ապառաժների բախւելու զարհուրելի երկիւղով։

Երբ Ալաշկերտի գիւղն անցան, մտան Գէլիձոր,
 նրանք պատահեցան մի յիսուն ձիւց բաղկացած կարա-
 ւանի, որը Տրապիզոնից ապրանք էր տեղափոխում Պարս-
 կաստան: Ամենանեղ կիրճում նրանք իրար գիմաւորեցին:

— Բարի յաջողում, ասաց Եղիկը, ձին առաջ քշելով
ղաթը՝ բաշուն (կարաւանապետին)։

— Աստծու բարին, պատասխանեց զաթրջի բաշին, ձեզ էլ բարի յաջողում:

Նրբ. քսան քայլի չափ հեռացան, Մէլօն ասաց Նղիկին.

— Նա է.

— Ո՞վ է:

— Այն փուշ Օսման-Ղաւազը, որ միանալով Ջալօ բէգի, Բէքիւր աղայի հետ մեր հարիւր բեռ ապրանքը կուլ տւեց և սուտ վկանելով հաստատեց, որ իրեն կողոպտել են:

— Ի՞նչ անենք:

— Զոհի փոխարէն զոհ, կողոպտենք ապրանքը:

— Գուցէ ապրանքը թշառ և բարի մարդկանց է պատկանում, որոնք յաւիտեան կ'տանջին, եթէ կորցնեն այս կարողութիւնը: Բայց գուցէ սխալւում ես, լաւ տես՝:

— Մի՞թէ քեզ չեմ ճանաչիլ, եթէ սրանից տասը տարի էլ անցնի. կ'ուզես խօսեցնեմ: Մէլօն ետ դարձաւ, մօտեցաւ զաթրջուն:

— Օսման-Ղաւազ, ասաց, այս ապրանքը մերը խօ չէ:

— Ես քեզ չեմ ճանաչում. ապրանքը Հիւսէին Ալի խանինն է, Իրան ենք գնում: Ո՞րտեղացի էք, ո՞վ էք դուք, աղա՛:

— Որ չես ճանաչում, էլ ինչի՞ ասեմ, մի՞թէ մեր ապրանքը աւելի քիչ անգամ էք կրել. քան թէ Հիւսէին Ալի խանինը, ասաց ձին մտրակելով:

— Ծանօթս գալիս էք, բայց չեմ յիշում պատասխանեց զաթրջին, որի բառերը հաղիւ թէ լսեց Մէլօն:

— Նղիկ, ասաց մօտենալով Մէլօն, ապրանքը թաւրիկցի Հիւսէին Ալի խանինն է եղել: Ճանաչո՞ւմ ես այս մարդուն:

— Լսել եմ. մի ժամանակ զաչաղ-աւաղակ է եղել

Գեանջա, Ղարաբաղ. հարստացել, փախել է Խաւրիզ թուջէր (վաճառական) ու խան է դարձել: Չիղ քչէ, գնա՛ք Իւչքիլիսէի (ս. Յովհաննէս) վանքը անցնենք, բարձրանանք Գիւղդինու ետեւ ձորի մէջ ճանապարհները կտրենք:

Օսման-Ղաւազը զինւած ձիաւորները տեսնելիս սկզբում քիչ կասկածեցաւ, բայց երբ նկատեց և իմացաւ նրանց հայ և մանաւանդ վաճառական լինելը, աներկիւղ առաջ գնաց: Յետինքը անցել էր, երբ կարաւանը սկսեց մտնել ձորը: Ղաթրջի բաշին՝ Օսման-Ղաւազը պաշարով բեռնաւորւած ձիւ վրայ նստած, հրացանը ուսին, չիբուխը ծխելով առաջ էր վարում կարաւանը, երբ Մէլօի գնդակը նրա գլուխը ցրւելով ձիւց վար գլորեց:

Գոռում-գոչում ընկաւ տասնի չափ սէխներու (ձիադարման) և ծառաներու մէջ. կարաւանը ակամայ կանգնեց: Ծառաներից որը լաւ էր համարում ճանապարհը շարունակելու, որը փախչելը և լուր տանել Դիաղին, որը միացած կուլ մղելը. վերջապէս ծառաներից մէկը քաջութիւն ունեցաւ տիրոջ ձին նստել և ետ քչել Դիաղին, օգնութեան կանչիւր յոյսով: Մէլօն ժայռի ետեից մի երկրորդ գնդակով գլորեց այդ արիասիրտ ծառային էլ: Ծառաները բոլորովին թուլացան, երբ իրենց ընկերն էլ գլորեց:

— Որքան զէնք որ ունիք, բերէք թափեցէք ջուրը, գոռաց Նղիկը, եթէ չէք ցանկանում բոլորդ էլ կոտորել: Իսկոյն զէնքերը ածեցին վտակը:

— Վարաւանի գլուխը դարձրէք գէպի Սարիբէգ, հրամայեց Նղիկը երկու ծառաների. իսկ մնացեալներին մօցրեց վտակը և ջուրը լքցրած զէնքերը դուրս հանելով դրեց բեռներին վրայ: Յետոյ մօցրեց նրանց ապաւաժի մէջ մի այր, բոլորի ձեռքերը կապկպեցին, թողին և

— Աստծու բարին, պատասխանեց զաթրջի բաշին, ձեզ էլ բարի յաջողում:

Երբ քսան քայլի չափ հեռացան, Մէլօն ասաց Նզիկին.

— Նա է.

— Ո՞վ է:

— Այն փուշ Օսման-Ղաւազը, որ միանալով Ջալփօ բէգի, Բէքեր աղայի հետ մեր հարիւր բեռ ապրանքը կուլ տուեց և սուտ վկաներով հաստատեց, որ իրեն կողոպտել են:

— Ի՞նչ անենք:

— Զոհի փոխարէն զոհ, կողոպտենք ապրանքը:

— Գուցէ ապրանքը թշուառ և բարի մարդկանց է պատկանում, որոնք յաւիտեան կ'տանջւին, եթէ կորցնեն այս կարողութիւնը: Բայց գուցէ սխալուում ես, լաւ տեսմ:

— Միթէ քեզ չեմ ճանաչիլ, եթէ սրանից տասը տարի էլ անցնի. կ'ուզես խօսեցնեմ: Մէլօն ետ դարձաւ, մօտեցաւ զաթրջուն:

— Օսման-Ղաւազ, ասաց, այս ապրանքը մերը խօ չէ:

— Ես քեզ չեմ ճանաչում. ապրանքը Հիւսէին Ալի խանինն է, Իրան ենք գնում: Ո՞րտեղացի էք, ո՞վ էք դուք, աղա:

— Որ չես ճանաչում, էլ ինչի՞ ասեմ, միթէ մեր ապրանքը աւելի քիչ անգամ էք կրել, քան թէ Հիւսէին Ալի խանինը, ասաց ձին մտրակելով:

— Ծանօթս գալիս էք, բայց չեմ յիշում պատասխանեց զաթրջին, որի բառերը հաղիւ թէ լսեց Մէլօն:

— Նզիկ, ասաց մօտենալով Մէլօն, ապրանքը թաւրիցի Հիւսէին Ալի խանինն է եղել: Ծանաչում ես այս մարդուն:

— Լսել եմ. մի ժամանակ զաչաղ-աւաղակ է եղել

Գեանջա, Ղարաբաղ. հարստացել, փոխել է Խուրիդ թուջէր (վաճառական) ու խան է դարձել: Զիդ քչէ, գնաճ Իւչքիլիսէի (ս. Յովհաննէս) վանքը անցնենք, բարձրանանք Գիւղիկուն ետեր ձորի մէջ ճանապարհները կտրենք:

Օսման-Ղաւազը զինւած ձիւորները տեսնելիս սկզբում քիչ կասկածեցաւ, բայց երբ նկատեց և իմացաւ նրանց հայ և մանաւանդ վաճառական լինելը, աներկիւղ առաջ գնաց: Յետինքը անցել էր, երբ կարաւանը սկսեց մտնել ձորը: Ղաթրջի բաշին՝ Օսման-Ղաւազը պաշարով բեռնաւորւած ձիւ վրայ նստած, հրացանը ուսին, չիբուխը ծխելով առաջ էր վարում կարաւանը, երբ Մէլօն գնդակը նրա գլուխը ցրւելով ձիււց վար գլորեց:

Գողում-գոչում ընկաւ տասնի չափ սէխներու (ձիադարման) և ծառաներու մէջ. կարաւանը ակամայ կանգնեց: Ծառաներից որը լաւ էր համարում ճանապարհը շարունակելու, որը փախչելը և լուր տանել Դիադին, որը միացած կռիւ մղելը. վերջապէս ծառաներից մէկը քաջութիւն ունեցաւ տիրոջ ձին նստել և ետ քշել Դիադին, օգնութեան կանչելու յոյսով: Մէլօն ժայռի ետեւից մի երկրորդ գնդակով գլորեց այդ արիասիրտ ծառային էլ: Ծառաները բոլորովին թուլացան, երբ իրենց ընկերն էլ գլորեց:

— Որքան զենք որ ունիք, բերէք թափեցէք ջուրը, գողաց Նզիկը, եթէ չէք ցանկանում բոլորդ էլ կոտորել: Իսկոյն զենքերը ածեցին վտակը:

— Կարաւանի գլուխը դարձրէք գէպի Սարիբէգ, հրամայեց Նզիկը երկու ծառաների. իսկ մնացեալներին մացրեց վտակը և ջուրը լքցրած զենքերը դուրս հանելով դրեց բեռների վրայ: Յետոյ մօցրեց նրանց ապառաժի մէջ մի այր, բոլորի ձեռքերը կապկպեցին, թողին և

— Լաւ է, ես մեր Բաղդօին կ'ասեմ, թող զին գնեն, վերցնեն:

— Աման, աղա ջան, մարդ չիմանայ, մաքսից փախցրած եմ, գլխիս փորձանք չբերեն, ասաց Եղիկը աւելի հրապուրելու համար աղային:

— Ձայնդ կարիւր, չարն ու բարին ես նո՞ր եմ սովորելու: Դու քու բանիդ գնա, դու էլ իմա ես, ապրանքդ էլ... Նա խօսքու երկուս զրուշ-հարիւր փարայիդ վնաս կը թողնեմ հասցնեն: Ամբողջ կայքս կըկորցնեմ, չեմ թողնի, որ իմ շաքումս թառող թռչնի մի փետուրը թափուի: Գնա, գնա՛ բանիդ և հանգիստ կաց:

Քիչ յետոյ Եղիկը Բաղդասար աղայի հետ գնաց Հաջի աղայի խանութը, որտեղ կամաց կամաց ցուցակ կազմեցին, և երկու հազար մանէթից աւելի արժէք ունեցող ապրանքը հինգ հարիւր մանէթով տուց: Հաջի աղան այնքան բարի եղաւ, որ երկու հարիւր մանէթը կանխիկ վճարեց, իսկ երեք հարիւր մանէթի էլ վեց ամիս ժամանակաւ որոշեցին: Բայց սրա փոխարէն Եղիկը Գեօզէցի գրեց և դրանից յետոյ ամեն տեղ սկսան նրան Գեօզէցի Ղազար կանչել:

Նրբ այդ բոլորը կարգի գրեց, Եղիկը մնացեալ ապրանքներէից մի մասն էլ Իզդիրից Երեան փոխադրեց, ծախեց, և մի հազար բուբլի կանխիկ փող ձեռք ձգելով, Մէլօի հետ Երեանից քչեցին ձիերը, Ապարաններով երկու օրում հասան Ղարաքիլիսա:

Մինչ այդ՝ Եղօն կարաւանից վեր առած աւարի մի քառորդն անգամ չէր բաժանել, այն ինչ դրանով հարիւր մարդու բաղդաւորել էր, մի քանի վաճառականների մեծ մեծ պատառներ էր նւիրել, համարեան գիտութեամբ և զրպանում բացի հազար բուբուլց մի երկու երեք հարիւր բուբուլ ոսկի, գոհար, մարգարիտ ունէր, որը նշանածին

Ասլիին էր տանում, բացի հագուստի համար վեր առած աթլասն ու խասր, ընտիր ոսկէթել դիպակները: Երկու նոյնք էին նստած Եղիկն ու Մէլօն, երկուսն էլ լաւ զինւած թարաքեամի կարգ ու սարգով, զէնքով ու զրահով:

Գիշեր էր երբ նրանք հասան Ղարաքիլիսա. ձիերից իջան խրամատում, և Մէլօն ձիերի հետ այստեղ մնաց, իսկ Եղօն վազեց դէպի Գալօ քէհեց տան կողմը: Մութ գիշեր էր, աշնանային, ցուրտը թէև զգալի էր, բայց Եղօն ներսից այրում էր, ցուրտը նրան երբ կ'ազդէր: Մօտեցաւ սովորական կտուրին, վերցրեց տախտակը և սողալով վար իջան: Բայց սիրեկանին՝ Ասլիին չգտաւ այնտեղ. ոչ էլ անկողին՝ կար այնտեղ տարածւած: Եղիկը մնաց չաքած. նա լսել էր, որ նշանել էին Ասլիին դնորդ կած Մուքէի վրայ, բայց հարսանիքը պիտի բարեկեանդանին անէին. եօթը շաբաթները չմտած աղջիկը խօսէին տանիլ: Մօտեցաւ դրանը, որ մօտի տուն (խոհանոց), բայց դուռը դռսից կողպած էր:

Նախորդ գէպից յետոյ, Թումասը՝ Ասլիի եղբայրը այլ ևս չէր թողնում, որ Ասլին քիլարում քնի և քիլարի դրանը պինդ ախ էր դարկել տեւ ապահովութեան համար: Եղիկը գիտէր, որ չէր կարելի որեւէ ազմուկ բարձրացնել, հակառակ դէպքում տնեցիք կըզարթնէին և նա ոչ միայն չէր կարող Ասլիին փախցնել, այլ նրան տեսնելու էլ չէր արժանանալ: Նա տան ամեն ծակը-ճիւղը ճանաչում էր, իրենց տան նման. իսկոյն դուրս եկաւ և իջաւ մեծ ախոռը, որտեղից ուղղւեցաւ Գալօ քէհի ննջարանը, համոզւած լինելով, որ ծնողները իրենց աղջկան իրենց սենեակից դուրս չէին թողնիլ: Նրա ենթադրութիւնը սխալ չէր: Ասլին այն սենեակումն էր: Դուռը սովորաբար բաց էր, բայց ծերուկն ու պառաւը արդէն վաղուց իրենց հանգիստը բռնել կորցրած էին: Եղիկի պատից իջնելը և բարձրա-

ցրած աղմուկը լսեցին, բայց կարծելով, որ մատակ գոմէշները իրենց եղջիրները խփեցին պատերին, տեղերից անգամ չշարժեցան։ Նդիկը թաթերի վրայ առաջ գնաց, սողալով ներս մտաւ. մթնումը միակ աչք չուեց և ոտքով չփելով Ասլի անկողինը գտաւ։ Նդիկը զիտէր, որ ծերունկն ու պառաւը իրենց սովորական տեղը ցմահ չէին փոխիլ, ուրեմն չնչառութեան հետեւելով, իւր շունչը խեղդելով հասաւ Ասլի մօտ։

Խեղճ կոյսը բնած էր, գուցէ երազում էր։ Յոյսը կտրած, արդէն իրեն գերեզմանի ճանապարհին մօտեցած էր զգում կոյս-կտրճի սիրունին։ Մայրուկ էր Նդիկը. մի սովորականից բարձր աղմուկ, պառաւները կարող էին իսկոյն սթափուել, իսկ այդպիսի տարտամ դրութիւնն անտանելի էր։ Ալևորի հանգստութիւնը կարծես կտրւած էր. նա անդադար հագում էր. իսկ իւրաքանչիւր հազի ձայնը չնչասպառ էր անում Նդիկին։ Պառաւը խռովում էր, խռմփում, նրանից շատ երկիւղ չկար։ Քիչ խաղաղելուց յետոյ Նդիկը կամաց չրթունքները մօտեցրեց և մի համբոյր դրոշմեց Ասլի ճակատին։ Անմեղ հրեշտակ, բոլորովին չիմացաւ էլ։ Գուցէ երազեց, և երազում երջանկութիւնը գոնէ վայելելու տենչով չէր ցանկանում սթափուել։ Խրախուսւած սիրահարը աներկիւղ երկրորդ համբոյրը դրոշմեց, կարօտն առնելու և փափազն յագեցնելու տենչով։ Բայց խեղճ աղջիկն ամբողջ օրը այնքան էր հոգս քաշել, այնքան էր չարձարւել և այնքան սգացել իւր վիճակը, որ բոլորովին չզգաց։

Դողդողալով կամաց կողքը հրեց և ձեռքը կուրծքին դրեց. բայց զուր, տարբերութիւն չարաւ. նա անսրբով շարունակում էր իւր բունը, իւր հանգստութիւնը։ Քիչ մտածելուց յետոյ Նդիկը իւր դաշոյնի արծաթեայ սառը պատեանը դրեց Ասլի կրծքի վրայ, որը սրսփալով վեր

թռաւ և—վայ Օձ, վայ Օձ կայ—գոռգըռաց։ Նդիկը մինչև նրա ականջում—մի վախենալ, ևս եւս—փաբբալը, ծերունկ Գալօ քէհան անկողնից վեր կենալով ասաց.

— Այ կնիկ, քուքուրդն ո՞ր ես դրել, այ կնիկ։

— Մարդու չես թողնի դադարի, ասաց պառաւը տրտնջալով. էլի չիբուխիդ համար քունս կտրեցիր։

— Կնիկ, քուքուրդը, ձայնդ կտրի՛ր, աղջիկը գոռում է, Օձ կայ, ինչ կայ, դու քուքուրդի տեղն ասա։

— Օջախի թարաքի վրայ է, ձեռքդ երկարացրու, վեր առ։

Մինչ այդ Նդիկը դուրս թռաւ ախոռը և անմիջապէս, երբ Գալօ քէհան լուցկին խփեց ու վառեց, նա բարձրացաւ կտուրը մրմնջալով.— ո՞րտեղից այդ գիւտը հնարեցին ֆրանգները, որ իսկոյն լուսաւոյում է և չի թոյլ տալիս մարդկանց մթնումը իրենց գործերը տեսնելու։

Ասլին շատ ցաւեց, բայց արդէն ուշ էր. հայրը ճրագը վառելուց յետոյ ասաց.

— Ի՞նչ կայ աղջիկս, ի՞նչ կայ Ասլի ջան։

— Բան չկայ, տացու, բան չկայ, կակազեց դողդողալով Ասլին. բայց դէմքն արդէն ցոյց էր տալիս, որ տափօրինակ դէպք էր պատահել։

— Ի՞նչ Օձ էիր գոռում, ի՞նչ էիր ասում։

— Բան չկայ, երազումս էր, տացու, վախեցայ և զարթեցի։

Բայց ծերունկը չհանգստացաւ, նա ճրագը ձեռքը դուրս եկաւ ախոռը, բակը, հիւրանոցը, ամեն կողմը քննեց, երբ ոչինչ չնկատեց, սկսեց աւելի ուշադրութեամբ կտուրի լուսամուտները քննել։ Նդիկը չտապել էր և ախոռի կտուրի լուսամուտի տախտակը ծուռն էր դրել։ Գալօ քէհան իսկոյն հասկացաւ՝ բանն ինչու՞մն է, ու գոռաց.

— Ասլի, այն չան կաթ ծծածը խօ չէ՛ր:

— Ի՞նչ ես ասում, տապալ:

— Նղիկը խօ չէ՛ր քեզ զարթեցնողը. ասաց Ասլին մօտենալով և երբ նկատեց Նղիկի թողած կապոցով գոհարն ու ապրանքը, կանչեց— աղա Թումաս, Բարսեղ, տօ ելէ՛ք, տօ բարձրացէ՛ք, տօ արուռներս տարաւ այս նիւսիւքաթը, տօ հասէ՛ք է: Աղմուկը գցեց ծերուկը և մի քանի վայրկեան յետոյ ողջ գիւղը զարթնեց: Ընկան Նղիկի ետև, որը ձիով, որը հետի, շներն սկսեցին հալածել, բայց Նղիկը Մէլօի հետ նստան ձիերն ու դիմեցին դէպի Մօլլա-Մուսա, լոյսը չբացւած անցան Զուլին և կէս օրին մտան Քէրս, Միրզի ջրաղացը և հանգատացան:

ԻԳ.

Ջ հտեհալ առաւօտ վաղ ձիեր նստան Նղիկն ու Մէլօն, և ճանապարհ ընկան: Մութնուլոյսը դեռ չէր զանազանում: Մէլօն հետևում էր Նղիկին, բայց թէ առաջնորդի միտքը մը կողմն էր, նրան յայտնի չէր:

— Գիտես, Նղիկ աղբեր, ի՞նչ կայ, ասաց Մէլօն.

— Ի՞նչ, ասաց մտախօս Նղիկը:

— Իմ ձիս չի քայլում, բուկդ էլ մի բանի նման չէ. մեզ լաւ խաբեցին անօրէնները: Բեռկիրը քէօճլանի տեղ տւին մեզ: Ես այն ժամանակ զգացի, բայց միջամտելն ինձ չէր վերաբերում:

— Դու գիտես ես չճանաչեցի. խօսելու ժամանակ չկար: Ի՞նչ ես վախենում, կարծես այսօր լաւ ձիաներ ձեռք չբերե՞նք: Դու առաջ գնա:

Մի ժամանակ երկու ձիաւորներն էլ լուռ առաջ էին գնում, երկուսն էլ մտախօս, ծրագիրներ էին պատրաստում: Արշալոյսին նրանք անցան Եաղլուճան, բարձրա-

ցան Հաջի-վէլի սարահարթը, երբ նոր արեգակը ճառագայթները հօրիզոնից սկսեց արձակել:

Ներկուսն էլ մտախօս, եօրդա ձիերը տակները, քշում էին արագ արագ: Նղիկը երկար բարակ դիտելուց յետոյ, հեռուն, սարի ստորոտում արածող ջուրը, ասաց.

— Մէլօ, քանի մարդ ես նկատում իլխի քով:

— Ո՞ր իլխի, ասաց Մէլօն աչքերը չորս կողմ յաժելով:

— Ա՛յ, այն սարի տակը, ասաց մասով նշան տալով Նղիկը:

— Ե՛յ, այն Ռեդէդ բէգի իլխին է, կաշի կը բերթէ, յետոյ Շէօրագեալի տէրը: Զոյշ պէտք է լինել, այդպիսի կծանների պոչը կոխելու չէ:

— Նրեխայ ես, դեռ չգիտես թէ իմ նպատակս ի՞նչ է, ես ինչ մտքի եմ ծառայում: Քչէ, քչէ գնանք:

Զուլին չմօտեցած Նղիկը հրացանը լքցրեց և ուղղեց ջուկի պահապաններից մէկի վրայ, որն իսկոյն ընկաւ: Նրկը պահապանը ընկերոջ վրէժը լուծելու և կեանքը փրկելու յոյսով անցաւ մի քարի ետև և գնդակն ուղղեց Նղիկի վրայ, բայց գնդակը նրա կողքով անցաւ: Մէլօն նկատած լինելով ջուկի պահապանի քարի ետև պահելը, հրացանը պատրաստեց և երբ վերջինս լքցնում էր կրկին անգամ դարձկելու, արձակեց, որի գնդակը ցրեց պահապանի ուղեղը: Մնացած երկու պահապանները այդ նկատելով խոյս տւին և պահեցին: Իսկ Նղիկը յարձակեց նրանց վրայ և մէկի ականջները կտրելով՝ ասաց.

— Գնա, Մեդէդ բէգիդ ասա, որ Փուռ-Նղիկը նրա իլխից երկու քէօճլանի պէտք ունենալով, եկաւ ջուկեց և տարաւ փոխարէնը երկու ձի թողնելով:

Իսկոյն երկու ընտիր նժողներ ջուկեցին և իրենց ձիերի սարքը նրանց վրայ դնելով հեծան, ճանապարհ ըն-

կան դէպի Ձրփլի, որտեղից ջուրը զարկելով անցան ուսաց սահմանը արևը մայր մտնելուց քիչ յետոյ: Ձիերն ընտիր էին և օրւայ մեծագոյն մասը Ղոչավանքի ձորում արածել էին, այնպէս որ Եղիկը որոշեց այդ իրիկուն ևս ֆարձակել Գալօ քէհի վրայ և Ասիին փախցնել:

— Անխոհեմ է, ասաց Մէլօն, մտերմութիւնդ—երկու գիշեր առաջ դուրս եկանք մենք Ղարաքիլիսից անպատուութեամբ, ուզում ես կրկին անպատուելու գնանք:

— Առաւօտն էլ եթէ քու խօսքով գնայի, Մէդէդ բէգի իլիսից ձի չէինք դուրս բերելու. բայց տեսա՞ր լինչ քէօլաններ ձեռք բերինք:

— Բերելը բերինք և ես վստահ էի բերելու մասին, միայն հետեանքը վատ է. այժմ Մէդէդ բէգը կատաղեց քեզ վրայ. եթէ մի օր ճանկն ընկնես, խեղդել կը տայ:

— Թէ կընկնեմ, թող խեղդել տայ, ասաց Եղիկը ձին մտրակելով. գնանք:

Նրանք ուղղւեցին Ղարաքիլիսա. և մէջ գիշերին հասան գիւղի սահմանը: Մէլօի սրտովը չէր, բայց Եղիկի կամքից դուրս գալ երբէք չէր էլ ցանկալ: Հասան աւելի մօտ և երբ ուզում էին դէպի խրամատը ծուռել, մի քանի տեղից չներն սկսեցին հաջել:

— Հաւար, հասան, օգնեցէք, Եղիկը վրայ տւեց, հասէք, եաման հասէք, տղայ հասէք, քառասուն տեղից ձայն դուրս եկաւ: Գիւղացիք գիշերւայ պահապաններ էին դրել Նղիկի անից, և նրանք իսկոյն ողջ գիւղը ոտքի հանեցին:

Երկու հոգով գիւղի վրայ տալ և հարիւրից աւել զինւած պատրաստուած մարդկանց դէմ դնելը խելքի բան չէր. նրանց ճանկից փախչել ազատւելն էլ մեծ շնորհք էր: Մուծ գիշերը նպաստեց, և Նղիկը այնպէս վարժւել էր խրամատի անցքերի հետ, որտեղ ինչ քար լինելը գիտէր

և դրա համաձայն առաջ էր վարում ձին, իսկ նժոյգները իրենց յատուկ ընդունակութեամբ այնպէս սահեցան, թռան, անցան, որ ոչ մի ձիաւոր նրանց առաջը կտրել չկարողացաւ: Մթնումը մի քանի գնդակներ արձակեցին Ղարաքիլիսեցիք, բայց ապարդիւն, միայն աղաղակը սաստկացրին այդ գնդակները և ստիպեցին չուտով հեռանալ Նղիկին: Նրբ արդէն հանգը դուրս եկան, Եղիկը շուռ եկաւ և մի գնդակ ուղղեց գիւղացիներին, յուսալով, որ դրանով հրաւիւրէ գիւղացոյ իրեն հետեւու, բայց նրա ցանկացածը չեղաւ. գիւղացիք չէմբից դուրս չեկան: Արդէն նրա գնդակի գիշերը գործած հրաքների մասին առասպելներ էին պատմում Շիրակի բոլոր գիւղերում:

Չուր քիչ դէս ու դէն տատանւելուց յետոյ Նղիկը դէպի Աբարանները ուղղեց իւր ձիու գլուխը: Արեւածագին նրանք հասան Բաշ-Աբարան և ուղղւեցին դէպի Աշտարակ ու Իգդիր: Արդէն ունեցած չունեցածը ցրւել էր Նղիկը, որը Միրզին էր աւել առևտուրը կարգի բերելու համար, որն էլ պատահած թշուառին: Իգդիրում դարձեալ մի չորս բեռն մահուդ և ընտիր ապրանքներից բեռնաւորեց ու ճանապարհ ընկաւ դէպի Գեօզայ: Այնտեղ այս անգամ մի տուն ևս գնեց, քիչ կարգի սարքի գնելուց յետոյ ապրանքների ծախսից ոտացած գումարները քիչ քիչ հաւաքելով պատրաստում էր մի ուժեղ յարձակմունքով առնել ու փախցնել Ասիին:

Բայց կրակն առել ու բորբոքում էր Գալօ քէհին ու մղղսի Սիւրեղին: Նրանք չարել մնացել էին այս անգուստ զաչաղի ձեռքին: Գիտէին, համոզւած էին, որ Ասիի պատճառով իրենց հանգիստ չէր թողնելու Նղիկը և անպատճառ մեծ մեծ վտանգների էին ենթարկւելու: Գալօն գողացել էր, որ աղջկայ կամքի հակառակ, կնոջ խօսքը կոտրելով, որդու Թումասին հետեւելով մեծ փորձանքի մէջ

էր գցել իր օջախը, բայց արդէն ուշ էր... տէրտէրը նշանն աշխարհի առաջ օրհնելուց յետոյ լինչպէս կարելի էր դեղի մէջ, դաշտի մէջ խաղը ու խայտառակ լինել. տւած էր ու պրծած... Թող այս աղջիկն էլ զոհ գնար հօր անուանի և նամուսի համար: Բայց այնքան աղջկայ համար չէր մտածում, որքան խորհում էր տան գլխին դալիք որևէ փորձանքի համար: Նշիկն ու նրա կոյր գնդակը, յանկարծ կարող էր Գալօ քէհի տան սիւներից մէկն ու մէկին գլորել, սարի նման կարիչ որդիներից մէկը կարող էր նրա անգուլթ վրէժին զոհ դառնալ և յաւիտեան իրեն սգի, հարսների, թուռների ողբի և թշաւառութեան մատնել:

Մղդսի Նիւրեղն էլ պակաս չէր տանջւում. նա համոզեց, որ Ասլի իրեն տուն հարս չի դառնալ, դեռ ո՞վ գիտէ, գուլպի քանդուցքի նման իւր այնքան տարւայ աշխատած կարողութիւնը ետ պիտի քանդէ: Նա էլ մտածում էր, որ սխալ էր այդ իրեն արած քայլը, օձի պոչը կոխելու չէր, բայց բանը բանից անց էր կացել. արդէն Նշիկին սրտից էր խոցել. այժմ պէտք էր պաշտպանութեան մասին մտածել: Գիւղի ջահիլները շատ ուրախ էին Նշիկի արարքի մասին, ոչ ոքի սրտով չէր, որ Ասլի նման մարալ աղջիկը դնդրչկած Մուքէի բաժին դառնայ և ամենքի աչքը նրա վրայ էր, իսկ Նշիկի նման դոչաղին շատ չէին տեսնում:

Բայց ոչ ոք չէր հետաքրքրւում, թէ Ասլի սրտում ինչ էր կատարւում: Խեղճ աղջիկը վնայ էր կարգում իւր գլխին, որ երկու անգամ իրեն քնածութեան պատճառով խանգարել էր Նշիկի ձեռնարկութիւնը: Դրանից յետոյ էլ զգաստ էր, ցաւը, մտածութիւնը նրան ստիպել էին, որ ուշքը հաւաքէ. վիշտը կորցրել էր նրա քունը, նա գիշերները արտասուալի աչքերով լուսացնում էր, հալւելով,

մաշւելով, բայց ուշ էր—տունը, տեղը, ամեն կողմը ամբարցրել էին, պահապան շներով դուռ ու երդիկ ապահովել: Իրենք էլ տնով-տեղով աչք ու ականջ էին դարձել, որ սև երես չմնան դուռ-գրկցի առաջ: Եւ այս բոլորի մասին տեղեկութիւն հասցրել էին Նշիկին, այնպէս որ այլ ևս այդպիսի յարձակումից օգուտ չլինելը նա հասկացել էր:

Ասլիի սէրը օրից օր բորբոքւել էր. օրից օր նրա առաջ աւելի հօգորացել էր իւր սիրեկանը և բարձրացել: Նշիկի արարքների պատմութիւնը գիւղից գիւղ, գաւառից գաւառ ամեն տեղ տարածւել էր. ամեն ախոռի օղայում, ամեն եկեղեցու բակում ու ամեն կալի մէջ, որտեղ որ գիւղացիք հաւաքւէին, քաղաքացիք բոլորէին, Նշիկի արարքները մէջ տեղ կ'դար: Սրախօսները, չաղակրատները ամեն միւր մի յաւելւածով և զարգարանքով կ'սկսէր պատմել:

— Աղա ջան, անցած օր անիրաւը մտել է Մէդէդ բէգի իլխի մէջ, տսում էր Գիւմրի դաշտախանում աղաներից մէկը,—սրան կըհաւանես, թէ նրան, սէկ ժամ ջոկել ջոկջոկել, հինգ—տասն քէօչյան է դուրս բերել, որ ամեն մէկի գինը երկու-երեք հարիւր մանէթ, ախպէրն ախպօրը չի տալ: Ութ—տասը մարդ զարկել, կոտորել, անցել է:

— Տօ, մարդն էլ մարդ լինի, մի աչք ունի էն էլ թքնես կըբռնանայ, վրան հալ չկայ, փչես գետին կ'ընկնի, բռնած գործերը... արմանք ու զարմանք է աշխարհի բաները:

ԻՊ.

Պնում էին երկու ձիաւորներ՝ Նշիկն ու Մէլօն Աշտարակից գէպի Օշական. յանկարծ ձորում

նրանց առաջը կտրեցին երկու ձիաւորներ, որոնցից մինը կանչեց.

— Զէնքերդ թափեցէք, թէ չէք ուզում գիւլիւա պաղեցնել:

— Արի տար, գոռաց Նղիկը անվրդով ճանապարհը շարունակելով. թէ քաջ ես՝ առաջ անցիր, մի մէկ կողմը քաշուած կանգնիլ տամբոլու նման:

— Առաջ մի գաք, թէ չէ Նղիկի գիւլէն գուր չի անցնիլ:

— Ախպէր, թէ դու Նղիկն ես, յանձնուած ենք, խղճալի կերպով պատասխանեց Նղիկը և կանգնեց, ծիծաղը չկարողանալով դապել:

— Նղիկ ախպէր, լաւ է, քու անունով քեզ ուզում են վախեցնել, ասաց Մէլօն:

— Լաւ է, թող շարունակեն, հիմի որտեղ ինչ աւագակութիւն, մարդասպանութիւն կատարւի՝ Նղիկի անունը կըխօսւի:

— Դեռ չա՛տ էք մեզ սպասեցնելու, ասաց կեղծ Նղիկը, զէնքերդ, զարդերդ թափեցէք:

— Ա՛յ զոչաղ, դու շատ ես լեզւիդ տալիս, առաջ արի, ահա այս գնդակը քու գդակիդ, գլուխդ մեղք է, ջահել ես, կարելի է մեծանաս, պէտքական մարդ դառնաս:

Սէ իրաւի Նղիկի գնդակը կեղծ Նղիկի փափախը իսկոյն ծակեց ու անցաւ: Մինչ նա ծխի մէջ կոլուած, յանկարծակի եկած ուզում էր հրացանը ուղղել, Մէլօն գոռաց շտապ շտապ.

— Տղայ մեղք ես, տղայ, զէնքերդ թափէ, արի անձնատուր եղիր Նղիկին:

Սրա վրայ ձիաւորը վար իջեցրեց թւանքը, թևերը թռււղացաւ և միւս ընկերը պատասխանեց.

— Լօռիից Նղիկին գտնելու ենք եկել, նրա գե-

րին ենք, յանձնուած ենք. Նղիկը թող մեզ առաջնորդէ, կ'ուզէ իւր ձեռքովն սպանէ:

— Մօտ արիք, մի վախենաք, գոռաց Նղիկը և գրկեց, համբուրեց նրանց:

Լօռեցիք մօտեցան: Նղիկի խումբը ուժեղացաւ, չորս հոգի դարձան: Չորսն էլ գլխներից անցած, չորսն էլ վրէժի ծարաւ, չորսն էլ հարստահարւած, հաւածւած, զըրկւած և անարգւած: Բոլորի սիրտը միևնոյն կրակով էր բորբոքւել:

Լօռեցիների մեծի անունը Դրիգոր էր, փոքրինը Մօսօ, երկուսն էլ Դսեղեցի էին: Նրը ծանօթացան և ընկերական դաշն ուխտեցին: Նղիկն ասաց.

— Տղերք, ձիերդ քշեցէք, մինչև Իգդիր դեռ չա՛տ ճանապարհ ունենք, գնանք, դեռ գործեր շատ ունենք:

Այնպէս էին գնում, կարծես անցած սարերն այդ խմբերն ստեղծած լինէին, իսկ դաշտերը իրենց սեպհականութիւնը, իրենց հարկատուները լինէին: Սլանում էին սրաթիւ թռչունի նման և ամեհի երիվարները ճրքան գնում էին, կարծես էլ աւել բորբոքւած առաջ անցնել էին փափագում:

Նղիկն անչափ ուրախ էր. արդէն խումբը պատրաստ էր. նպատակը իրագործելու սկզբնաւորութիւնն էր, կատարելագործութեան ծրագիր էր պատրաստուած: Իրիկւան գէմ Իգդիրի մօտերքին պատահեցին մի քանի հայ գիւղացիների վիրաւորւած, արիւնշաղաղ, գնում էին մօլորովի մօտ:

— Ա՛յ տղէք, էդ ինչ է պատահել, ասաց Նղիկը գիւղացիներին:

— Ա՛յ, ես քեզ մատաղ, Ղազար ախպէր (այդ օտանմանում Նղիկին Գեօգչեցի Ղազար անունով էին ճանաչում), ոչխարս քրդերը տարան, անցկացրին Օսմանլիի

կողմը. ինչքան դէմ ընկանք՝ հնար չեղաւ, երկու էլ դա-
զախի սղաճեցին: Ղազարի ափիցարն էլ չթողեց անց-
նենք Օսմանլիի կողմը, թողի՞թ գրեց, տւեց, ահա տանում
ենք մովրավին, ինքն էլ գիր գրեց իրեն մեծաւորին:

— Ամօթ չէ՞, գետին չմտաք, որ թողիք քրդերին
ձեր կթանը տանելու. անաբուռ մարդիկ էք, զլխներդ
կարծես կնկայ լաչակ գցած լինիք:

— Ղազար ախպէր, արդար է խօսքդ, բայց ի՞նչ
օգուտ, ուշ խմացանք, ուշ հասանք .. մէկ էլ որ անօրէն-
ները առանց արգելքի անցան իրենց սահմանը, բայց մեր
ղազարի մեծը չթողեց անցնելու, թէ չէ կըրերէինք:

— Լաւ. լաւ, հասէք, ուշ է, չտապեցէք:

— Նղիկը ձին քչեց, նրան հետեւեցին ընկերները,
անցան: Նոյն գիշերը Նղիկը չկարողացաւ քնել. ամբողջ
գիշերը բորբոքւած մտածում էր և ծրագրում: Մէջ գիշե-
րին ասաց. — Մէլօ, Մօսօ, ելէք ձիաների գարին կախեցէք:

Գեռ երկու ժամ լուսանալուն մնացած՝ ճանապարհ
ընկան, և արշալոյսին անցան Պալակցիս լճի մօտով: Այն
հրաշալիքներով զարդարւած լեռներն ու լեռնադաճածներ-
ը իրենց ձագարով արեազալի ժամանակները սքանչա-
ցում էին անցորդին իրենց գոյնզգոյն տեսարաններով, բայց
Նղիկը բոլորովին ուրիշ բանով էր հրապուրւած: Սահմանը
չընկելուց յետոյ արդէն քրդական սև վրանները և քարու-
քանդ խարաքաները նկատուեցան: Աշուն էր, բայց մեղմ
եղանակներին դեռ ոչխարն ու կթանը սարի միջին լան-
ջերում, տեղ տեղ ձորակներում ու արև կողերում հան-
դարտ արածում էին: Հովիւները հարիւրներով առաջները
խառնած՝ մագլցեցնում էին իրենց հօտերին քարափներից,
ապառաժներից և հասցնում ճորակ եղած տեղերը:

Արդէն խաչները դուրս հանած էին, երբոր Նղիկի
խօսմբը դարձաւ էր իջնում: Նախկին փորձառու հովիւ

աչքերը շուրջն ածելուց յետոյ, ձիու գլուխը դարձրեց,
որին անմուռնչ հետեւեցին ընկերները: Վէս ժամ յետոյ
արդէն երկու հազար քայլ հեռաւորութեան վրայ կանգ-
նած էին մի ընտիր հօտի մօտ, որը հինգ վեց հարիւր գլուխ
կթանից էր կազմւած: Նղիկը գիտէր, որ քուրդը մինչև
ոյժ չտեսնի, չի վիջանիլ. այդ պատճառով մի գնդակ ուղ-
ղեց հովւի մահակին, որը ձեռքից ընկաւ:

Հովիւն փոխանակ անձնատուր լինելու, հրացանը
ձեռք առաւ, և ընկերներին օգնութեան կանչեց: Գրիգո-
րը, որպէս զի իւր ճարտարութիւնը ցոյց տայ, ասաց.

— Իմ թւանքս պատրաստ է. մինչև քու լցնելդ
քրդին գլորեմ, միջոց չունենայ շարժւելու և առանց պա-
տասխանի սպասելու՝ արձակեց:

Քուրդը գլորւեց. ընկերը սկսեց գոռալ.

— Աղա, մի՛ սպանէք, ես ձեր ստրուկն եմ, ու անձ-
նատուր լինելու նշան ցոյց տւեց: Նղիկը մօտեցաւ, անշն-
չացածի չափն առաւ և սկսեց նւագել ու ոչխարը հաւա-
քել. քուրդը մնաց չւարած, կարծեց, որ Նղիկը քուրդ
է ու ասաց քրդերէն.

— Տո՛ւնդ չինւի, Կասկանցի Փրդօ բէգի եղբօրն
սպանեցի՛ր, շուտ արա՛, հեռացի՛ր, թէ չէ հիմի Կասկանցի-
ները կըթափւին ու դու գլուխդ չես ազատիլ նրանց
ձեռքից:

— Հա՛, քու Կասկանցիներդ էլ կոտորւին, Հայդա-
րանցիներդ էլ: Զէնքերդ տո՛ւր: Այնպէս մտքուր քրդերէն
էր խօսում Նղիկը, որ քուրդը մնաց չւարած, չէր կարո-
ղանում բացատրել, թէ ինչպէս մի քուրդ՝ մի քուրդ Էլլիբէ
բէգի եղբօրն սպանելուց յետոյ, լոյս ցերեկով նրա սպ-
րանքն էլ ուզում էր քչել տանել:

— Ահա գէնքերս, բայց կուռօ, լաւ բան չես անում,
ասաց տատանւելով հովւի օգնականը:

Ձէնքերն առնելուց յետոյ ասաց.

— Դէհ, ոչխարը բարձրացրու գէպի սարը: Քուրդը հնազանդւեց: Մօսօն նրա հետ սկսան բարձրանալ, իսկ Եղիկը ընկերներով գառների հօտի ետեից գնացին:

Առանց ընդդիմադրութեան գառներն էլ յանձնեցին և Եղիկը չւին առած, ձիու վրայից անելով հաւաքեց բոլորին և կամաց կամաց հասաւ ոչխարին: Նրբ արդէն բաւական հեռացան, ասաց քրդի հովւին.

— Մօս արի: Քուրդն հնազանդւեցաւ: Յետոյ Գրիգորին աչքով արաւ, որ քրդի ականջները կտրեց առանց գժաարութեան:

— Դէհ, այժմ գնա, քու Կասկանցիներիդ, քու Հայդարանցիներիդ բէգերին ու աղաներին, օջախներին ու չէյխներին պատմիր, թէ մի հայ՝ Քու-Եղիկը նրանց կթանն ու գառները տարաւ: Այս նրանց խրատ, ուրիշ անգամ մեր սահմանը չգան ու մեր ժողովրդին յնաա չհասցնեն:

— Աղա ջան, բէգը մեղք չունի, այդ անօրէն Սլօն էր ձեր ոչխարները բերողը:

— Դու խաբարը ասը, թող Սլօնն ու Մլօնն խելքի բերեն, հայի ապրանքի չմօտենան: Դէհ, բարի ճանապարհ:

Երբ ուրախ ուրախ մօտենում էին սահմանին, յանկարծ մի մեծ խումբ ձիաւորների նկատեցին, որոնք շտապում էին իրենց հասնելու: Եղիկը անտարբեր սկսեց աւելի դանդաղ շարժւել, ոչխարն արածեցնելով բարձրացնել: Քրդերը մօտեցան, այնպէս որ գնդակ կարելի էր հասցնել:

— Ժամանակ է, ասաց Գրիգորը, գառնանք:

— Սպասիր, թող էլ մօտենան:

Քրդերը սպառաքանութեան մէջ էին և զարմացած մնացել էին, որ չորս հոգին քառասուն ձիաւորին մարդա-

տեղ չէին գնում: Աւերջապէս աւելի երկիւղից քան թէ մի ուրիշ բանից՝ դրդւած քրդերը գոռացին:

— Այդ սուր էք տանում Փրդօ բէգի կթանը, տմարդիներ, անդէն հովւին ինչի՞ սպանեցիք:

— Սուտ էք ասում, գոռաց Եղիկը, ահա Փրդօ բէգի եղբօր թւանքը, որն աւար առայ:

Մինչ այս՝ մի գնդակ հասցրին քրդերը: Եղիկը ձին մեղմ առաջ քշելով ինքը ետ դարձաւ ձիու վրայ և մի գնդակ ուղղեց քրդի ձիաւորներին առաջնորդին, որը իսկոյն զլորւեց: Գրիգորը չուզեց ետ մնալ և մի գնդակ էլ նա հասցրեց, որը տապալեց մի երկրորդի: Քրդերը քսաներեսուն գնդակ իրար ետեից արձակեցին, բայց բոլորը դուր անցաւ: Մինչ այս՝ Եղիկը ոչխարը չւիով առաջ էր քշում, ինքն էլ թիկունքը ձիու կողմը, երեսը քրդերին դարձրած կամաց կամաց առաջ էր գնում: Մինչ քրդերի երկրորդ անգամ չէլխանաները լցնելը, չորս ընկերները նորից կրակեցին, և երեք մարդ նորից գլորեցին: Քրդերը պատասխանեցին, բայց միայն Մօսօի ձիու գլուխը կերան, իսկ մնացեալները ազատ, ձեռքները տարան լակզու փշտովներին: Թւանքները նորից լքցնել չէր կարելի, պէտք էր մի քանի բողբէ սպասել: Քրդերի մէջ վիվոցն ընկաւ, եօթը հոգի, այն էլ առաջնորդները ընկել էին. նրանք կանգնեցին: Եղիկը առաջ էր գնում անընդհատ ընկերների և հօտի հետ:

Քրդերը երկար չհամբերեցին, մի քանիսը դիակների մօտ մնացին, միւսները կատաղած առաջ եկան: Մօսօն ոտով էր գնում, դեռ գէնքերն էլ չալակը: Նա մի քարի ետե անցաւ և հրացանը ուղղեց եկողներից մէկի վրայ, որի անակրնկալ ընկնելու վրայ քրդերը թուլացան: Մինչ այդ Եղիկն ընկերներին հետ մի գնդակ էլ արձակեցին, որ քրդերին յուսահատեցրեց: Երեք քրդեր նորից ընկան,

այն ինչ նրանց և ոչ մի գնդակը նպատակի չհասաւ։ Տղերքն այնպէս արագ էին շարժուում, այնպէս այս ու այն կողմն էին ձգձգուում, որ քրդերը չտարեցան։

— Հրացաններդ լքցրէ՛ք, ասաց Նղիկը, նրանց միտքը մօտենալ և սրի կռիւ սկսելն է։ Պատրաստ կացէ՛ք, սրի կռուում մենք նրանց չենք կարող յաղթել, նրանք շատուոր են։

Մինչ այդ քարի ետեւից Մօսօն մի ուրիշի էլ գլորեց, որը սարսափ ազդեց քրդերի մէջ. նրանք կարծեցին, թէ շատուոր են ապաստանած քարերի մէջ։ Քրդերը կանգնեցին. ոչ առաջ կարողանում էին գնալ, ոչ ետեւ, երկիւղն ու ամօթը կռուում էր նրանց մէջ, բոլորը կլիկախէին, եթէ մէկը միւսից չամաչէր և ոչ ոք առաջին փախչողը չէր ուզում լինել։ Մի գնդակ էլ արձակեցին. քրդերը բազմութիւն՝ խռնած, մէկն ու մէկին գնդակը դիպչում էր, այն ինչ հայերը երեք հոգի և ցրած, խոյս էին տալիս քրդերի նշաններից։ Իսկ վերջին գնդակների վրայ քրդերը սկսեցին պատրաստութիւն տեսնել փախչելու։ Արդէն քրդերը ընկնողներին իրենց ձիերի վրայ էին դնում կապում։ Հրացանները մի մի անգամ ևս լցրին, պատրաստ ձեռքերին հեռանում էին։

— Գրիգոր, Մօսօն առանց ձիի ինչպէս պիտի գայ. նրան ձի է պէտք, ասաց Նղիկը։

— Հաւատացէ՛ք, ես ձեզ հետ չեմ դառնալ, ասաց Գրիգորը, պէտք է Մօսօի համար մի ձի վեր առնել քրդերից։ Այսքան վառօդն ու գնդակը միւֆթա խօ չէք։

— Մէլօ, դու կամաց կամաց ոչխարը առաջ տար, ասաց Նղիկը։

— Հաւատա՛, ես ոչխարի հետ գլուխ չեմ կարող դնել, ասաց Մէլօն, այդ իմ բանը չէ։

— Մօսօ, արի ոչխարը դու քչէ, ասաց Գրիգորը, ոչխար շատ ևս արածեցրել, այդ քու փէշակն է։

Ճարահատեալ Մօսօն ոչխարն սկսեց քշել, իսկ երեք ընկերները ետ դարձան։ Քրդերի ձիաւորների մի մասը փախել, առաջ էր անցել, միւս մասը սպանւածներին էր տանում։ Սարսափելի էր կացութիւնը. նրանք, որոնց հետ կարելի էր ազատ կռուել, փախել էին, իսկ դիակներով բեռնաւորւածներին ձեռք տալ տմարդութիւն էր։ Նղիկը քիչ մտածելուց յետոյ քրդերէն գոռաց.

— Մի ձի փոխ տւէ՛ք, մեր ընկերներից մէկն առանց ձիու մնաց։ Պարտքս լինի, մի ուրիշ անգամ նրա փոխարէն ձեզ երեք ձի վերադարձնեմ։

Քրդերը մնացին շարած. չէին իմանում ինչ պատասխան տալ։

— Ես ձեզ վրայ գնդակ արձակողը չեմ. դուք առաջին անգամ եթէ գնդակ չարձակէիք, այդ զօհերը չէիք տալ։ Մարդկութիւնով մեզ մի ձի տւէ՛ք մեր ձիւ փոխարէն։

— Արի տա՛ր, գոռաց քրդերից մէկը։

— Փախչողները դուք էք, հետևաբար մեր ծառայութիւնն էլ պիտի կատարէք, բերէ՛ք մեզ մօտ։

Քրդերը բաւական վիճելուց յետոյ մի ձի ետ դարձրին, որը Գրիգորը մօտեցաւ, բռնեց և ետեւից քաշելով բերեց։

— Մարդավարի, քաջի վայել, թէ որ մարդ տեսնէք, գնացէ՛ք և այնպէս խաբարը տարէ՛ք Փրդօ բէգին։ Ասէ՛ք մի կոյր-հայ էր ձեզ հալածողը։

Իրիկնադէմին, երբ ոչխարը մօտեցրին սահմանին, զազախները հակառակեցան, չէին ուզում ընդունել սահմանից ներս։ Նղիկը ձին առաջ քշեց, գնաց զազախների զօրականի մօտ, ասաց.

— Նրեկւայ քրդերի տարած, փախցրած ապրանքն

է, գնացինք բերինք. խնդրում եմ թոյլ տաք ներս անց-
կացնելու:

— Որ այդպէս է, ապրիք, անցկացրէք:

Բայց երբ զօրականը նկատեց հինգ-վեց հարիւր
կթանը իրենց գառներով, ասաց.

— Նրկրացի, լաւ տոկոսով էք վերադարձել, վաթ-
սուն ոչխարի փոխարէն վեց հարիւր. ապրիք, լաւ է, թող
այդ անօրէնները խելքի գան և մեր սահմանին չմօտենան:
Դեռ ես նրանց փաշային կախել պիտի տամ, նրանք իմ
երկու կազակիս երեկ սպանեցին:

ԻԵ.

Սրբ ոչխարը տեղաւորեցին, ցրեցին պրծան,
Նղիկի Եղգիրցի բարեկամն ասաց. Ղազար,
վատ հոտ է գալիս, սլարսիկ փաճառականը եկել է Նրեան,
ապրտնքի նմուշները ճանաչել է, քեզ փետրել է տալիս:

Հետեւեալ առաւօտ Նղիկը ընկերներով անցաւ Օս-
մանցու սահմանը, և այնտեղից քչեց դէպի Ալաշկերտ.
Ճանապարհին ամեն տեղ մէկի կարողութիւնը կողոպտե-
լով, անձարին հասցնելով, երկու շաբաթ սարսափ տառա-
ծեց Ալաշկերտում և Բասէնում: Վերջապէս յոգնած, դադ-
րած նամանաւանդ Ասլիին կարօտած՝ մտաւ Արաքսի ձորը
և զիչերով հասան Քերս, Միրզի ջրաղացը: Այդ ապաս-
տանում երկար հանգստանալ չէր կարելի. գիշերը քիչ
քնելուց յետոյ դուրս եկան դէպի Շիրակ: Նրբ բարձրա-
ցան Ալաշի կողքերը, նրանց պատահեց մի ծերուկ, որ
գալիս էր Թախտից և պիտի անցնէր Արփաշայը: Ծերու-
կը ողորմելի պարկ ունէր ուսին և մի նեցուկ գաւազան:
Նղիկը հետաքրքրեց, թշուառի վիճակը ուզեց իմանալ:

— Ափի, ո՞րտեղից ես, հարցրեց.

— Աստած էլ կորցրել է իմ դաւթարս, գիտեմ
որտեղից եմ. մի ժամանակ Արզրումցի էի, յետոյ Ախալ-
ցխացի դարձայ, հիմի էլ եկել Գիւմրի ենք ապրում:

— Ո՞րտեղից ես գալիս, ասաց Նղիկը:

— Արզրումից գնում եմ Գիւմրի:

— Ինչպէս երևում է, ընտանիքդ մեծ է:

— Աստած տեղ, չէ խնայել. եօթն աղջիկ ունեմ,
դնում եմ մեծին կարգելու:

— Երզրումից փող չաւ բերած կը լինիս ափ...

— Քանզալի այն Արզրումը, ինչպէս քանդակ է,
հարիւր քէսայ առնելիք ունեմ, քսան դուրուշ չկարողացայ
ստանալ. ունեցած չուսեցածս էլ թողի, գնում եմ խայ-
տառակ, չեմ իմանում ի՞նչ երեսով դուրս պիտի գամ
մանր ու խոշորիս առաջ:

Մինչ այդ Նղիկը քսակը հանեց և երկնցուց ծերու-
կին ասելով.

— Աստած մեծ է, ի՞նչ ես չաւ դարդ անում, կը-
հասցնէ:

— Աստած մէկին հազար վարձատրէ, ասաց ծե-
րուկը լայնակամաց, ձեռքն երկնցուց և քիչ էր մնում
Նղիկի ձեռքն համբուրէ, բայց նա չթողեց:

— Է՛հ, ուրիշ ի՞նչ կայ, ի՞նչ չկայ, ասաց Նղիկը ծե-
րուկից բան իմանալու մտքով:

— Պառի տարին Օսմանցու զօրքին հարիւր բեռն
Երևանու բրինձ տւի, տասն անգամ փաշաների մօտ գնա-
ցի և փողիցս, զմեծ մի ողորմութիւն անգամ չստացայ:
Քանակի հրամանատարի մուրհակն եմ ներկայացնում, ինձ
ասում են—գնա, նրանից ստացի, ես այն գուրէզուի
թաղած տեղն անգամ չգիտէի, որ մի գնայի և սիրտս
հովացնէի:

— Ուրիշ ի՞նչ են խօսում. կուլ խօ չկայ:

— Այդպէս բան չկայ, բայց չեմ իմանում, թէ ինչի Ստամբուլից Ղարս փող են ղրկում. մի ծածուկ բան կայ, բայց ես չհասկացայ:

— Ի՞նչից իմացար, որ փող են բերելու Ղարս:

— Պարտէզում յիսուն ձիաւոր սպասում են, որ Արզրումից եկող չափարին առնեն տանեն: Դեռ խօսք եղաւ, թէ մի ինչ որ զաչաղ է դուրս ընկել Եղիկ անունով, նրանից վախենում են, այդ պատճառով էլ պատրաստութիւն են տեսել վաղօրօք:

Այս որ լսեց Նդիկը՝ փաստօրէնցաւ, և ընկերները ժպտացին:

— Ափօ, ասաց Նդիկը, ի՞նչ տամ որ ինձի տաս օսմանցու բանակի փաշայի հարիւր բեռն բրնձի մուրհակը:

— Որդի, ինչի՞ն է պէտք, առ քեզի. ո՛չ հաց կտայ, ո՛չ ջուր:

— Քու ինչի՞ն է պէտք, ես փաշաների հետ գործ ունիմ, հաշիւներ ունիմ մաքրելու, կարելի է պէտք դայ:

Նդիկը մուրհակը ծալեց զրպանը գրեց և աչքով արաւ Մէլօին, որը հարիւր մանէթ փող տուց ծերուկին. և Նդիկը մնաս բարով անելով ծերուկին, ետ դարձան դէպի Թախթ. Նդիկը նպատակը յայտնեց ընկերներին, բայց նրանք նկատեցին, որ հոգեկան ծանր մտածմունքի մէջ էր իրենց առաջնորդը: Նրբ Սուբաթանի մօտով, Կահնիների կողքից անցան, հեռուից երկու ձիաւոր նկատեցին, որոնք Ղարսից էին գալիս: Եղիկը ընկերներով մի կողմ քաշեցաւ, Մօսօին ճանապարհի վրայ թողեց, որ լրտեսէ անցորդներին: Ճանապարհորդները զիւզականներ էին, որոնք ռուսների սահմանի մարդիկ էին, Ղարսից բան-ման առել վերադառնում էին դէպի իրենց բնակավայրերը: Նրբ սովորական հարց-բարեները վերջացրին՝

— Ո՞ւր էք գնում, հարցրեց Մօսօն:

— Այն կողմը, Արփաշայից դէնր՝ պատասխանեցին: Մեր զիւզում այս կիրակի հարսանիք կայ, բիշ ոտմ, չաքար, այլին-օյին ենք տանում:

— Խէ՛ր է, ի՞նչ հարսանիք է:

— Մեր զիւզի համփան՝ քէհի աղջկան, Ասլին՝ Եղիկի նշանածին, տանում է իւր տուն: Ա՛խ Եղիկ, սրտեղ ես:

Մօսօն նկատեց, որ զրանք Եղիկի բարեկամ տղէրք էին, բայց չէր իմանում ի՞նչպէս վարւի: Քիչ մտածելուց յետոյ՝

— Արի՛ք գնանք Եղիկի մօտ, ասաց Մօսօն և ճանապարհորդները, թէն տատանւելով, վախենալով հետեցին Մօսօին, բայց երբ հեռուից նկատեցին Նդիկին, հանգստացան: Նրանք զիւզական ընկեր տղէրք էին և Եղիկի հետ միասին մեծացած. վստահ էին, որ նրանից իրենց վնաս չի հասնիլ, իսկ տեսնել այդ հերոս դարձած ընկերին, վաղուց փափաղում էին:

Նդիկը փաթաթեց նրանց, կարծես հարազատ եղբայրները լինէին... Խեղճ սրտակցից, հարազատից դադար փար չուներ. ինքը մօրը մինուճարն էր, հայրն էլ մամի մինուճարն է եղել: Բոլոր զիւզական գործերը մէկ-մէկ քննելուց յետոյ նրանց հետ բարեկամ-ծանօթներին շատ բարե ուղարկեց, և ինքը մնաց մոլորած: Չգիտէր՝ դառնար դէպի Ղարաքիլիսա, թէ շարունակէր իւր ուղին:

— Գրիգոր, այսօր ի՞նչ օր է, հարցրեց նա:

— Հինգշաբթի, ասաց Գրիգորը:

— Լաւ է, ասաց, քչեցեք ձիաներդ դէպի Պարտէզ:

Նոյն դիշերը հասան, բայց զիւզ չմտան, այլ առաջ գնացին դէպի անտառ: Մինչև լոյս անտառի խորքում կրակ վառեցին ու հանգստացան: Լուսադէմին ճանապարհի նշանաւոր կէտերում զետեղելուց յետոյ կարևոր

հրամանները տւեց ընկերներին Նղիկը և բարձրացաւ Հա-
րամ-Վարդանի բարձունքներից դիտելու ճանապարհները
անց ու դարձը: Երկար չսպասեցին, տնանկ վաճառականի
ասածն ուղիղ էր և Արզրումից մասնաւոր չափարը (սուր-
հանդակ) մեծ ձիաւորների խմբով գալիս էր: Նղիկը ետ
դարձաւ և ընկերներին հաւաքելով, անտառում մի կրճի
մէջ որոշ տեղերում իրենց դիրքը բռնած՝ նստան: Բաւա-
կան ժամանակ անցնելուց յետոյ, առաջաւոր երեք ձիա-
ւորներ եկան անցան, որոնց հետևում էին երկու հազար
քայլ հեռու ևս երեք ձիաւոր: Սրանց թոյլ տւին անցնելու:
Իսկ սրանից քառորդ ժամ յետոյ եկան մօտ երեսուն ձիա-
ւորներ, ծանր քայլերով, հետները չորս ջորի, բեռնաւոր-
ւած փողով: Նղիկը նշանը տւեց և չորս գնդակները չորս
գլխաւորների զլարեցին: Առանց սպասելու չորս էլ փշտո-
ֆի գնդակ արձակեցին, որոնք նոյնպէս իրենց զոհերն
ունեցան: Չափարների գլխաւորներին զլորելով արդէն
հետևողները չարեցան: Ահագին անտառ, ծառերի միջից
գալիս է գնդակը, մի գիտէ, միտեղ են ապաստանած և
քանի հողի են: Մի քանի գնդակ արձակեցին չափարները,
բայց գուր, ծառերի բներում մնացին այդ գնդակները:
Դրութիւնը սոսկալի էր: Նղիկը երկրորդ, երրորդ անգամ
լքելուց հրացանը և ամեն անգամ ճարպիկ ձիաւորների
վրայ էր ուղղում գնդակը: Գրիգորը, Մէլօն ու Մօսօն
նոյնպէս կրակ դարձած, իրար ետից կարկուտի նման
գնդակ թափեցին չափարի ձիաւորների վրայ, այնպէս որ
սրանք կարծեցին, թէ անտառում առնազը քսան երե-
սուն մարդ է թագնաւած: Դրանից յետոյ մի քանի գնդակ
էլ հասցրին ջորիներին, որոնք թաւալեցան իրանց դան-
ձով: Զար չկար, միայն փախուստը կարող էր չափարի
ձիաւորներին փրկել այդպէս էլ արին, բայց Նղիկի և ըն-
կերների գնդակները նրանց չէին թողնում խոյս տալով

մահից ազատւելու: Երբեք երբ հողի մնացին սաստկած
ջորիների զլարին, առաց Նղիկը:

— Նյգ ջորիների բեռները բարձեցէք ձեր ձիաներին,
եթէ մեռնիլ չէք ուզում, իսկոյն հրամանը կատարեցին:

— Դէհ, ձեր գէնքերը թափեցէք այդտեղ և բեռ-
նաւորւած ձիերը քեցեցէք այս կողմը: Ի՞նչ էլ կատարեցին,
և երբ բաւական հեռացան, առաց Նղիկը:

— Այս օրդու միւշկարի (բանակի հրամանատար)
սէրքին տարէք Ղարս, փաշային տւէք և ասէք. կուի տա-
րին զօրքին տրւած հարիւր բեռն բրնձի փողը եկաւ,
տարաւ Քոռ-Նղիկը: Այս սպանութիւններն էլ նրա համար
կատարւեց, որ փաշաները տասն տարի է, հարիւր ան-
գամ նրանց խնդիր տրւեց և չկատարեցին աղբատի, թըշ-
ւառի խնդիրը: Թո՛ղ ուրիշ անգամ ժողովրդին չկողոպտեն
և անմեղների կոտորածի պատճառ դառնան:

Չափարները ետ դարձան հետի, իսկ Նղիկը իւր ըն-
կերների հետ Սողանլու անտառների խորքերից առաջ
գնացին դէպի Փանակի կողմերը, որտեղ երեք ձիաբեռն
ոսկին թաղելուց յետոյ, մի ձիաբեռն լքելին մաս մաս
չորս ձիւ խուրջիները և Գէօլայի անտառով Արզահանի
վրայով դիմեցին դէպի Ախալքալաք:

Սիւրակէ առաւօտ Ախալքալաքից դուրս եկան. եղա-
նակը ամպամած էր և երբեմն մանր ձիւն էր ըրդում,
երբեմն էլ քամին մոլորեցնում էր: Արփա լճի մօտ քիչ
մնաց նրանք մոլորւէին. ճանապարհից արդէն դուրս էին
ընկել: Վերջապէս զանգերու ժամանակ հազիւ հասան
Նիշթափա: Բայն չոյեմերի սկիզբն էր, բայց Գուգարքի
սարերն ու սարահարթները հոկտեմբերից ծածկւում են
սպիտակ սաւանոփ: Անհրաժեշտ էր, ձիաներին հարկաւոր
էր կեր տալ: Իջան, գիւղ մտան, և մի երկու ժամ ձիերին
կերակրելուց և երեքն էլ հանգստանալուց յետոյ, մութը

լաւ ընկած էր, դուրս եկան: Աշնանային մառախլապատ մութ գիշեր և երկար ճանապարհ, հազիւ մէջ գիշերին նրանք հասան Գիւմրի:

— Տղերք, քչեցէք, ասաց Եղիկը, քչեցէք, թէ չէ հարսը տարաւ Մղղսի Վիւրեղը: Եւ ուղիդ, Հարսնիքը բռնել էին այդ գիշեր: Ողջ Ղարաքիլիսան հաւաքւել էր Մղղսի Վիւրեղենց տունը. էլ դափ, էլ զուռնա, էլ դահալ, էլ մէյ, ձայն ձայնի էին տւել երկինք թնդացնում: Մղղսի Վիւրեղը Արզրումցի աղաներին էլ էր կանչել, որոնց համար սազ քեամանչայ (ջութակ), աշղներ ու ասողներ, մի խօսքով իրար էին խառնւել:

Մինչև Երզրումցի աղաներին քառասուն տեսակ կերակրով, աչքագով ու չէրէզրագով (խոհարար և կարկանդակագործ) ծանր ու բարակ հիւրասիրել էր Մղղսի Վիւրեղը, մինչև ահագին բազմութիւն գիւղացիներին կշտացրել էր, մինչև խնամոնց և խաչախաօր դասին շահել էր, արդէն կէս գիշերն անցել էր: Մինչև դուրս եկան, մինչև հասան խնամոնց տունը, մի ժամ էլ այգտեղ կորցրին: Ասին էլ մի ժամ աւել տանջեց տալցուններին և ներցուններին, որոնք հազար ու մի տանջանքով, մօր, քրոջ, հարսի և մօր քրոջ աղջիկներին հագիւ գիջաւ և մի կերպ հագնւեցաւ հարսանեկան զարդերը: Լաց էր լինում, մռնչում էր, կատաղում էր Ասլին, բայց ճար չունէր:

— Մենք էլ նազ տնելով ենք հագել այդ չորերը, մենք էլ լացել ենք, բայց երկու օրից յետոյ ոչ միայն մոռացել, այլ անչափ ուրախացել ենք. ասում էին ազգական տիկիները:

Վերջապէս Ասլին երկար մտածելուց յետոյ վճռեց մտքումը՝ պսակւել, գնալ Մղղսի Վիւրեղենց տունը, բայց ոչ նրանց հարս դառնալ, ոչ Մուքէին կնիկ: Նա համոզ-

ւած էր, որ երբէք Եղիկը իրեն չէր մոռանալու և թողնելու ուրիշի դրան:

Էլի փողերը հնչւեցան, էլի դուրս եկաւ հարսնորը և թագաւորն ու թագուհին թափորով կողք կողքի գնացին եկեղեցի: Մուքէն երանութեան մէջ էր զգում իրեն, իսկ Ասլին չարչարանքի: Շատ յոյս ունէր Ասլին, որ մինչև եկեղեցի մտնելը մի ճար կըհասնի, բայց դուր: Նրբ երգերն սկսեցին, երբ տէրտէրն Ասլու ձեռքը յանձնեց Մուքէին, սարսուաց խեղճ կոյսը, բայց ակամայ ձեռքը բաց չէր թողնում Մուքէն:

— Աչքալոյս, հա, աչքալոյս, գոռում էին ամեն կողմից: Թափորը ետ շարժւեց. դուրս եկան եկեղեցուց և նոյն եղանակով սկսեցին դիմել Մղղսի Վիւրեղենց տունը: Յանկարծ, երկու, երեք, չորս փշտոփի կրակ իրար ետեկց, Բոլորը կարծեցին, թէ հասնեալներն են ջրիկի խաղացող ձիաւորները: Ասլին ցնցւեց, զգաց, հոտ առաւ որ մի բան պիտի կատարէր, բայց սաստիկ դայրացել էր, որ այնքան ուշացել էր:

Մէկ էլ գոռացին — Եղիկը՛, Եղիկը, դէնք առէք, հասէք, օգնեցէք... Մէլօն մի քանի բուռը ոսկի սփռեց հարսնեւորներին: Հարսնեւորները խառնեցան, վազեցին ոսկին ժողովելու, տակ ու վրայ եղան: Եղիկը ձին քչեց, Ասլի թևից բռնելն ու թաքը գցելը մէկ եղաւ: Ձին մտրակեց ու առաջ անցաւ: Գրիգորը, Մօսօն ու Մէլօն նրա քամակից հեռացան: Գրիգորը գոռում էր.

— Գիւլա պաղեցնող չկայ, հրամեցէք: Մէլօն կանչում էր. ոսկի ժողովողներ, եկէք, թալան է: Բայց ուշ էր: Երբորդ օրը Եղիկը իւր Գեօկչայի տանն էր Ասլի հետ:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0153096

